

HANDELINGEN

TIJDSCHRIFT VOOR PRAKTIISCHE THEOLOGIE EN RELIGIEWETENSCHAP

Mij niet meer gezien

2020 | 3

Kerkverlating in perspectief

HANDELINGEN

TIJDSCHRIFT VOOR PRAKTISCHE THEOLOGIE EN RELIGIEWETENSCHAP

Mij niet meer gezien

Kerkverlating in perspectief

EDITIEREDACTEUR: HANS SCHAEFFER

INHOUD

ONDERZOEK

- 3 Inleiding: Kerkverlating in perspectief
HANS SCHAEFFER
- 7 'Mij niet meer gezien'
Cijfermatige kenmerken van groei en krimp
MERIJN WIJMA-VAN DER VEEN
- 17 'Mij niet meer gezien'
Stem geven aan kerkverlaters en kerkblijvers
HAYO WIJMA

PERSPECTIEVEN

- 25 Jonge mensen die gaan, én zij die blijven
RONELLE SONNENBERG
- 35 Thuis zijn in de kerk
BRAM DE MUYNCK
- 47 Kerkelijke betrokkenheid in baptisten- en evangelische gemeenten
MARIJN VLASBLOM

UITDAGINGEN

- 55 Kerkverlating in missiologisch perspectief
STEFAN PAAS
- 65 Lessen trekken uit pionierservaringen
ANNEMIEK DE JONGE
- 75 Slotbeschouwing:
Wat moeten we doen?
Kerkverlating in hoopvol perspectief
HANS SCHAEFFER

EN VERDER: Aan de lezer | 1
In beeld | 44
Tips bij het thema | 5, 15, 53, 73
Interview hoogleraar | 84
Actueel | 88

Omslag voor: *Interieur Andreaskerk, Westeremden*

JAARGANG 47 • 2020 | 3 • WWW.HANDELINGEN.COM

Handelingen levert een waardevolle bijdrage aan het professionele handelen van pastores, geestelijk verzorgers en andere betrokken academici, die de reflectie op de religieuze en levensbeschouwelijke aspecten van hun eigen beroepspraktijk willen verdiepen. *Handelingen* wil enthousiaste professionals een inhoudelijke oriëntatie bieden voor hun omgang met kerkliden, cliënten of personeel op terreinen van geloof, spiritualiteit, zingeving, levensoriëntatie en gemeenschapsvorming.

Redactie

dr. Jorge Castillo Guerra, prof.dr. Monique van Dijk-Groeneboer, drs. Harry Harmsen (webredacteur), drs. Theo van Leeuwen, Tom Lormans MA, dr. Eric Luijten, dr. Erica Meijers, drs. René Rosmolen (beeldredacteur), dr. Hans Schaeffer, prof.dr. Hans Schilderman (hoofdredacteur), dr. Ciska Stark, dr. Theo van der Zee

Redactiesecretariaat

Francisca Folkertsma-Huizer MA
Dick Ketstraat 79
6717 NZ Ede T 0318 701054
redactiesecretariaat@handelingen.com

Eindredactie

Marieke van der Giessen-van Velzen | Redactie.AMG (Zoetermeer)

Vormgeving

Frank de Wit (Zwolle)

Foto's

Foto's omslag en binnenwerk: René Rosmolen

Uitgave, administratie en

advertentie-exploitatie
KokBoekencentrum
Postbus 13288, 3507 LG Utrecht
T 088 700 2780 (9.00-12.00 uur)
E handelingen@kokboekencentrum.nl

Abonnementen

Handelingen verschijnt viermaal per jaar. De jaargang loopt parallel met het kalenderjaar. De prijs van een jaarabonnement bij automatische incasso (voor een factuur betaalt u € 1,- toeslag) bedraagt in Nederland € 51,95; studentenabonnement € 27,50 (na inzending fotokopie collegekaart; abonnement buitenland € 68,65. Los nummer € 16,00 (excl. € 1,50 porto), te bestellen via www.handelingen.com. Een proefabonnement voor 2 nummers kost € 19,50. Een abonnement kan elk gewenst moment ingaan. Na het eerste jaar wordt het abonnement automatisch omgezet in een abonnement voor onbepaalde tijd met een opzegtermijn van drie maanden.

CBB

Dit tijdschrift wordt voor visueel gehandicapten uitgegeven op Daisy-cd-rom en/of in braille, grootletter of via de Elektronische Postbus. Informatie en opgave: Christelijke Bibliotheek voor Blinden en Slechtzienden Postbus 131, 3850 AC Ermelo T 0341 56 54 77 E klantenservice@cbb.nl

ISSN 0165-5411

© 2020 Uitgeverij KokBoekencentrum, Utrecht, Onderdeel VVKJMedia

Niets uit deze uitgave mag worden veeleenvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Uitgeverij KokBoekencentrum vindt het belangrijk om op milieuvriendelijke en verantwoorde wijze met natuurlijke bronnen om te gaan. Bij de productie van dit tijdschrift is daarom gebruikgemaakt van papier waarvan het zeker is dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid.

De gaatjes en de scheurtjes

De vijver in onze tuin is lek. Eigenlijk hebben we er drie, die met twee kleine stroompjes met elkaar verbonden zijn. 's Avonds loopt het water er van boven naar beneden doorheen, maar ondertussen lopen de vijvertjes leeg. Nadere inspectie bracht niets aan het licht. Twee jaar geleden hebben we de vijvers leeggehaald en van nieuw folie voorzien. Een heel werk, dat me een vakantieweek kostte. Echter, het resultaat bleek nihil. Het water drupt nog steeds langs vouwtjes, plakranden en gaatjes weg.

De kerken zijn ook lek. Ongemerkt sijpelt het ledenaantal evenals het kerkbezoek weg, zonder dat je daarvoor evidente oorzaken kunt aanwijzen. Nederland is een levensbeschouwelijk pluraal land. We hebben godsdienstoorlogen over het religieuze gelijk gevoerd en nog steeds loopt er een *Bible Belt* door het land waarin sommige kerken het eigenlijk best goed doen. Maar het orthodoxe verschil wordt niet meer bevochten. Enerzijds zijn algemene christelijke uitgangspunten ongemerkt ingesloten geraakt in onze cultuur. Anderzijds ebt het maatschappelijke vertrouwen in kerken weg, zij het ook met uitzonderingen wanneer de onderlinge band borg staat voor cohesie zoals in migrantenkerken. Zo staan kerken voor de vraag: aanpassen aan de cultuur of je er profilerend tegen afzetten? Interne eenheid vasthouden of kiezen voor schismatieke onderscheiding?

Dat zijn belangrijke vragen die een achtergrond vormen voor deze editie van *Handelingen* waarover Hans Schaeffer de redactie voerde. Dit themanummer handelt over kerkverlating in protestantse kerken. Katholieken – die voor ‘kerk’ doorgaans geen meervoudsaanduiding gebruiken – zijn een geval apart, en kerkverlating verdient bij hen eigenlijk een aparte analyse. Dat doet niets af aan de vraag die ik zowel bij onze kerken heb als bij het leeglopen van onze vijvertjes. Waar zitten de gaatjes en de scheurtjes? Valt er wat te plakken en kunnen we dat eigenlijk zelf wel? En vooral, hoe houden we onze tuin mooi? Dat is immers waar we het voor doen.

Hans (prof.dr. J.B.A.M.) Schilderman is hoofdredacteur van *Handelingen* en hoogleraar Religie en Zorg aan de Faculteit Filosofie, Theologie en Religiewetenschappen van de Radboud Universiteit Nijmegen.
E h.schilderman@ftr.ru.nl

Kerkverlating in perspectief

In dit nummer van *Handelingen* staat het verschijnsel kerkverlating in protestantse kerken centraal. De bijdragen bieden mogelijkheden om dit verschijnsel te leren kennen en duiden, om kerkelijk leidinggevend inzicht te geven en mogelijke handelingsperspectieven te schetsen.

Dat kerkverlating in deze *Handelingen*-editie belicht wordt vanuit uitsluitend protestantse hoek is een beperking in meerdere opzichten. Allereerst functioneel en praktisch: de protestantse geloofsbeleving heeft eigen kenmerken, zeker in relatie tot kerkgang, kerklidmaatschap en kerkbeleving. Voor wie van huis uit gewend is in deze kring ter kerke te gaan en een gedeelte van haar of zijn sociale netwerk hierop te bouwen, geldt dat deze geloofsbeleving onderdeel geworden is van een eigen sociale subcultuur die op punten nadrukkelijk verschilt van die van de Pinksterbeweging of de Rooms-Katholieke Kerk.

Beperkt zijn de bijdragen in dit themanummer ook, omdat binnen de protestantse en evangelische kerken bij nader inzien natuurlijk weer talloze eigen subculturen met daarbij behorende gewoontes, verwachtingen, normen en waarden te onderscheiden zijn. Kerkverlating in de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt) is anders dan die binnen de Gereformeerde Gemeenten. Deze verschillen komen niet in extenso aan bod.

Het is daarom goed om te vermelden dat de artikelen voortkomen uit lezingen die gehouden zijn op een symposium getiteld 'Mij niet

meer gezien. Over stille kerkverlating', gehouden op 15 november 2019 in de Sint Annakapel te Kampen en georganiseerd door de Theologische Universiteit Kampen (TUK) in samenwerking met weetwatjegeloofd.nl.¹ Aanleiding voor dit symposium was een onderzoek dat gedaan is door het Praktijkcentrum, verbonden met de TUK en Hogeschool Viaa te Zwolle.² Daarin stond het verschijnsel centraal dat heel wat kerkleden 'stilletjes' door de achterdeur verdwijnen. Er zijn geen grote conflicten, het is geen kerkscheuring, ze vloeien vrijwel geruisloos uit het ledenbestand van een lokale gemeente.

Beperkt zijn de bijdragen echter ook, omdat een verrijkend gesprek hierover tussen denominaties en door praktisch-theologen vanuit meerdere perspectieven gevoerd had kunnen worden. Zo waren noch remonstranten noch rooms-katholieke sprekers op het symposium aanwezig. Mogelijk levert dit nummer stof op voor een dergelijke gedachtewisseling in de toekomst.

Generaties en kerkverlating

De eerste twee artikelen geven inzicht in de feiten. Merijn Wijma overziet vanuit haar promotiestudie grote delen van de demografische ontwikkelingen in het gereformeerde veelstromenland vanaf ongeveer 1900. Zij schetst deze

ontwikkelingen en laat zien dat de sinds 2000 ingezette krimp niet alleen te maken heeft met kerkverlating. Hayo Wijma beschrijft het onderzoek naar ‘Stille kerkverlating’ dat in een aantal lokale kerken gedaan is. Inzicht gevend hierbij is de toepassing van het generatie-onderzoek van Aart Bontekoning, waardoor dynamieken binnen kerken voor een deel begrepen en verklaard kunnen worden. Met deze twee bijdragen wordt de werkelijkheid van kerkverlating benoemd, waarop in de volgende bijdragen gereflecteerd wordt.

Jongeren, thuisgevoel en lidmaatschap

Ronelle Sonnenberg (PThU) verkent kerkverlating vanuit het perspectief van het jongerenwerk. Hoewel uit de cijfers blijkt dat kerkverlating zeker niet uitsluitend onder jongeren plaatsvindt, levert de adolescentiefase wel op dat velen afstand nemen van hun kerkelijke socialisatie. Sonnenberg laat de stand van zaken rond het onderzoek hiernaar zien en buigt het perspectief om naar de ‘kerkblijvers’. Wat bezielt hen om te blijven?

Bram de Muijnck (TUA/Driestar) wijst op het belang van ‘je thuis voelen’, en betreft een nieuw perspectief op kerkverlating: vanuit de motivatiepsychologie valt er verhelderend licht op het belang van dat thuisgevoel. Vooral vanuit onderzoek naar voorwaarden waaraan voldaan moet worden om basisbehoeften te vervullen, zijn lessen te trekken voor kerk-zijn.

Marijn Vlasblom (Baptisten Seminarium) bespreekt vanuit zijn eigen onderzoek een element dat samenhangt met kerkverlating: op welke manier blijken betrokken evangelicale baptisten hun geloofsontwikkeling te verbinden met

(kerk)lidmaatschap? Ruimte voor de echte – en dus complexe – ervaring van geloven lijkt een belangrijke voorwaarde voor gezond kerk-zijn.

Missionaire uitdaging

Een derde blok wordt gevormd door bijdragen van Stefan Paas (VU/TUK) en Annemiek de Jonge (VU/Viaa). Paas tekent de globale achtergrond van kerkverlating als ‘secularisatie’ en vraagt zich af of deze situatie niet in belangrijke mate als een missiologisch gegeven moet worden verdisconteerd in gesprekken over kerkverlating. Staat niet altijd en overal, en zelfs principieel, de keuzevraag uit Johannes 6:67 in onze tijd centraal: ‘Willen jullie soms ook weggaan?’ Misschien komt deze vraag nu anders binnen dan in ons kortetermijngeheugen als kerk gebruikelijk was. Dat kan aanleiding zijn ons kerk-zijn op het belangrijke aspect van missiologische bewustwording aan te scherpen.

De Jonge geeft vanuit haar onderzoek naar missionaire gemeenschapsvorming aan hoe idealistische en abstracte ideeën over kerk-zijn de praktijk ervan frustreren. Het lijkt erop dat een ‘hyper-protestantse’ opvatting over geloof en heil realistische en zinvolle gemeenschapsvorming in de weg kan staan. Ook hier blijkt het begrip ‘ruimte’ van groot belang: neem de tijd om te luisteren naar het echte leven van zoekende gelovigen.

Handelingsperspectieven

In een afsluitende bijdrage zet ik deze bijdragen in het licht van de vraag welke zinvolle handelingsmogelijkheden er praktisch-theologisch zouden kunnen zijn voor kerken rondom kerkverlating. De intensiteit en

complexiteit van het verschijnsel geven aanleiding om hierin alle snelle en maakbare oplossingen te vermijden, en de spanningen en vragen te laten bestaan. Dat vraagt dan echter wel om ruimte en tijd om deze spanning uit te houden, en daarvoor wijs ik allereerst naar de liturgie. Niet omdat een viering of kerkdienst het enige is dat geloofsontwikkeling, spirituele betrokkenheid of gemeenschapsvorming levend houdt – de praktijk bewijst regelmatig het tegendeel. Voor veel gelovigen blijken de ‘pelgrimages’ naar christelijke festivals en conferenties, het wereldwijde web (internet), kleine groepen, en betekenisvolle relaties buiten en los van de kerk van groot belang. Toch geeft het onderzoek van Ruth Perrin dat ik in deze afsluiting naar voren breng, nadrukkelijk een bevestiging van de constatering door het Sociaal Cultureel Planbureau uit 2018: waar de kerk als vierende gemeenschap uit het zicht verdwijnt, zullen private religieuze praktijken na verloop van tijd onder druk komen te staan.

Noten

- ¹ De website www.weetwatjegeloof.nl is een kennisplatform over de Bijbel, geloven en kerk-zijn vanuit de Theologische Universiteit Kampen met diverse partners, waaronder Hogeschool Viaa te Zwolle en de Theologische Universiteit Apeldoorn.
- ² Het Praktijkcentrum is gericht op dienstverlening, advies en onderzoek aan kerken, in de praktijk vooral de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt), Nederlands Gereformeerde Kerken en de Christelijke Gereformeerde Kerken. www.praktijkcentrum.org

Hans (dr. J.H.F.) Schaeffer is hoogleraar Praktische Theologie aan de Theologische Universiteit Kampen en vice-director van het Center for Church and Mission in the West (www.churchandmission.nl).
E jhfschaeffer@tukampen.nl

TIPS BIJ HET THEMA

- Het onderzoeksverslag naar kerkverlating binnen de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt) (GKv) vormde de aanleiding voor de studiedag ‘Mij niet meer gezien’ in 2019. Het verslag is te vinden op: <https://docplayer.nl/135123017-Mijn-kerk-onderzoeknaar-stille-kerkverlating-in-degereformeerde-kerkenvrijgemaakt-anno-2018.html>
- Vanuit diezelfde kerken is voor de eigen achterban materiaal ontwikkeld voor gesprek binnen de lokale geloofsgemeenschap. Dit gaat over een specifieke vorm van kerkverlating, namelijk wanneer kerk- of gezinsleden zich niet alleen onttrekken aan de kerk, maar ook het geloof achter zich laten.

‘We zien dat in het verleden er in de gemeente en in families letterlijk banden verbroken werden wanneer er sprake was van geloofsverlating ... Hoe is dat aan het veranderen? En hoe gaan we pastoraal daarin met elkaar om in de gemeente? En wat betekent dit voor familieverbanden en gezinssituaties?’

- Deze site biedt materiaal voor jongeren, ouders, kringen en ambtsdragers: <https://www.praktijkcentrum.org/thema/geloofsverlating/>

MARTUSKERK

18

Onderzoek 'Mij niet meer gezien'

Cijfermatige kenmerken van groei en krimp

Ieder jaar staat er weer een heel kort artikeltje in zowel het *Nederlands Dagblad* (ND) als het *Reformatorisch Dagblad* (RD) met cijfers over het aantal leden van kerkgenootschappen. Die artikeltjes verschijnen ongeveer tegelijkertijd met de jaarboekjes van verschillende gereformeerde kerkverbanden in Nederland. Op 6 mei 2020 stond bijvoorbeeld in het ND: 'Vorig jaar kampte het kerkgenootschap met het grootste verlies ooit'. Dat verlies bestond uit 2153 leden, een recordaantal voor de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt) (GKv). Op 4 juni 2019 rapporteerde het RD voor het eerst een krimp in de Gereformeerde Gemeenten.

Waar komt krimp binnen het brede spectrum van gereformeerde kerken vandaan? Is deze krimp onvermijdelijk? En is er iets aan te doen? Dit zijn de vragen die in dit artikel centraal staan. Om ze te beantwoorden richt ik me vooral op de GKv. Dit is het kerkverband dat zich in 1944 heeft afgescheiden van de Gereformeerde Kerken in Nederland (GKN), ook wel 'de synodalen', op dat moment het grootste gereformeerde kerkverband in Nederland. De reden dat ik me op de GKv richt is mijn werk als onderzoeker bij het Praktijkcentrum, dat zich vooral richt op de GKv.

Als data-analist is mijn invalshoek sterk cijfermatig. Daarom zal dit artikel vooral gaan over hoe krimp van kerken *cijfermatig* in elkaar

zit. Ik zal in dit artikel uiteenzetten wat verschillende kenmerken van krimp zijn en op welke niveaus krimp zich kan afspelen. Daarna leg ik uit hoe verschillende demografische factoren van invloed zijn op kerkelijke groei. Het is ook belangrijk om hier duidelijk te maken dat het doel van dit artikel alleen beschrijvend is. Ik zal hier dus geen hypothesen onderbouwen of weerleggen met statistische tests, maar ik wil een overzicht geven van de kenmerken van kerkelijke krimp. Dat doe ik aan de hand van figuren die ik heb gemaakt met een dataset die bestaat uit de gegevens die zijn gepubliceerd in de handboeken van de GKv, waarin ledentallen en mutatiegegevens zijn opgenomen (Advokaat, Prak en Te Velde 2007). Daarnaast verwijst ik hier en daar ook naar oorzaken van kerkelijke krimp en mogelijke implicaties ervan voor plaatselijke kerken en kerkverbanden.

< *Martuskerk (GKv), Amersfoort*

Kenmerken van kerkelijke krimp

Kerkelijke krimp is een ingewikkelde zaak. Er zijn verschillende factoren die het veroorzaken. Vaak lopen deze factoren door elkaar en is het erg moeilijk voor een plaatselijke gemeente, maar ook voor een landelijk kerkverband, om deze knoop te ontwarren. Brouwer et al. (2007, 207-9) geven echter wel een bruikbare indeling om kerkgroei of -krimp te duiden. Volgens hen kan krimp zich op verschillende niveaus afspelen.

1. Op *macroniveau* spelen zich de maatschappelijke ontwikkelingen af. Omdat de kerk tot op zekere hoogte deel uitmaakt van de samenleving (de mate waarin kan nogal verschillen per kerkverband), wordt ze ook beïnvloed door die maatschappij. Nederland seculariseert, wat betekent dat de kerk zich terugtrekt uit het publieke leven en steeds meer een privéaangelegenheid wordt. Geloven is niet meer de standaard, zoals vroeger: tot 1889 was 100 procent van de Nederlandse bevolking religieus (CBS 2018). Waar een kerklid vroeger voor alle domeinen van zijn leven bij een kerkelijke organisatie terecht kon (politiek, krant, vakbond, onderwijs, etc.), is dat in de loop der jaren steeds meer veranderd, totdat de kerk nu een van de sub-domeinen is geworden *naast* andere in plaats van andere domeinen te bevatten (Dobbe-laere 2007, 138). Religieus zijn is een keuze die net zo waardevol is als andere keuzes die je mogelijk kunt maken. Steeds meer mensen kiezen ervoor om niet bij een kerk te horen: in 2018 was nog 48 procent van de Nederlandse bevolking lid van een kerk; 14 procent van de bevolking is ook daadwerkelijk ‘kerks’:

zij gingen een of meer keren per maand naar een kerk (CBS 2018).

2. Op *mesoniveau* gaat het om demografische ontwikkelingen. Dit zijn ontwikkelingen die makkelijk met cijfers in kaart gebracht kunnen worden. Verhuizingen, grensverkeer tussen kerkverbanden, geboorteoverschotten, etc. zijn hier van belang. Daarover later in dit artikel meer.
3. Op *microniveau* gaat het erom welke interkerkelijke redenen individuen drijven om naar een kerk toe te gaan of juist te verlaten. Het kan zijn dat het geloof mensen niet meer aanspreekt, maar er zijn ook andere factoren aan te wijzen. Zo kunnen mensen het idee krijgen dat ze niet genoeg ruimte hebben om hun ideeën, twijfels of meningen te uiten, kunnen jongeren het gevoel krijgen dat ze niet gezien worden en hebben ouderen moeite met veranderingen in de kerk, waardoor de kerk niet meer lijkt op de kerk van hun jeugd. Zaken die vroeger van levensbelang waren, worden ineens niet meer genoemd of zomaar omvergeworpen zonder enige onderbouwing.

Op *macro- en microniveau* is veel onderzoek gedaan en is er veel geschreven. Met secularisatie kun je je eindeloos bezighouden (Taylor 2007), hoewel je je ook kunt afvragen hoe belangrijk het is om je daarop te richten als het gaat over kerkelijke krimp (Paul 2017). Het is echter wel een verschijnsel dat steeds blijft opduiken als het gaat over religie in Nederland (SCP 2004; De Hart 2013) en waar zeker rekening mee gehouden moet worden.

Ook naar de persoonlijke redenen voor kerkverlating is onderzoek gedaan. Dan blijkt dat

de ervaringen van ‘niet gezien worden’ en ‘geen ruimte krijgen’ al jaren spelen (Van der Ploeg 1985) en dat ‘thuisgevoel’ belangrijk is voor alle generaties, niet alleen voor jongeren (De Jonge, Wijma en Schaeffer 2017; Wijma en Schaeffer 2019). Deze redenen zijn zelfs niet uniek voor gereformeerde kerken: ook in evangelische gemeentes kan een drukkend gevoel van hoge verwachtingen en weinig aandacht ontstaan, waardoor ook daar een grote achterdeur ontstaat (De Bruijne, Timmerman en Pit 2009).

Op *mesoniveau*, dus cijfermatig, is echter nog weinig onderzoek verschenen. De voornaamste reden daarvoor is dat ergens het idee leeft dat spiritualiteit en cijfers niet samengaan. Cijfers zijn droog, dood, en leggen de nadruk op de verkeerde plaats: het gaat niet om getalsmatige groei, maar om geestelijke groei. Dat is ook zeker waar. Een kerkelijke gemeente van drieduizend leden is op zich geen sterke kerkelijke gemeente als er maar een klein deel van die leden betrokken is. Aan de andere kant is het goed om te weten waar je groei of krimp als kerk vandaan komt, zodat je weet wat je eraan kunt doen. Als krimp komt doordat er voornamelijk oudere leden zijn die heel trouw zijn, maar geen kinderen meer krijgen, moet je daar als kerkenraad anders mee omgaan dan wanneer je veel jeugd hebt die allemaal naar een ander kerkverband vertrekken. Hoewel de nadruk dus inderdaad niet moet liggen op het angstvallig bijhouden van cijfers, wil ik er wel voor pleiten om als kerkverband, maar ook als plaatselijke gemeente, een goede administratie bij te houden, zodat je de oorzaken van eventuele groei of krimp kunt ontwarren en daar beleid op kunt maken.

Demografische kenmerken

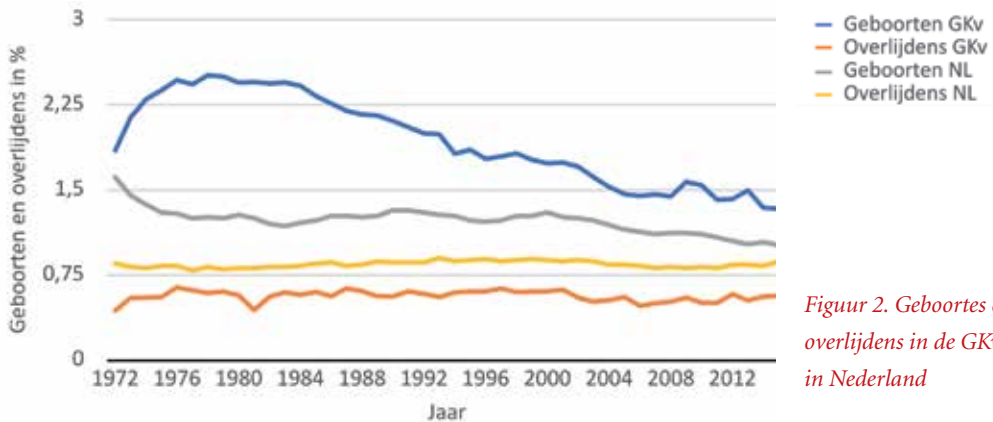
Nu we de verschillende soorten kenmerken van kerkelijke krimp hebben bekeken, wil ik in de rest van dit artikel de getalsmatige kenmerken van krimp uitwerken. Als voorbeeld neem ik hier de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt) (GKv). De GKv heeft al een vrij lange geschiedenis, ruim 75 jaar, en er is veel statistische informatie beschikbaar uit de handboekjes die ieder jaar sinds 1946 zijn gepubliceerd. In dit deel van het artikel kijk ik of er in de GKv sprake is van krimp en waar die krimp dan aan te wijten is. Dit is namelijk nog echt een besprekspunt. Hoewel er ieder jaar een artikeltje verschijnt over de groei van dat afgelopen jaar, is de volledige groei over een langere periode zelden in beeld gebracht en als zelfstandig onderwerp besproken.

Voor de eerste vraag kunnen we kijken naar de ledentalontwikkeling van de GKv sinds 1944, toen het kerkverband is ontstaan (figuur 1, p.10).

Hoewel de GKv in 2020 meer leden heeft (112.593) dan bij de oprichting in 1944 (77.350) is er sinds 2003 geen sprake meer geweest van groei. In dat piekjaar had de GKv 127.017 leden. Tot 2003 is de groei echter niet ongehinderd geweest. Na de Vrijmaking heeft de GKv in eerste instantie heel veel leden aangetrokken, voornamelijk uit de Gereformeerde Kerken in Nederland (GKN, de synodaal-gereformeerden). In 1952 is nog een groepje GKv'ers weer teruggegaan naar de GKN, maar daarna groeide het kerkverband verder. De scheuring van 1967, toen de Nederlands Gereformeerde Kerken (NGK) zijn ontstaan, heeft ook een sterke teruggang in de GKv veroorzaakt: er vertrokken toen zo'n 20.000 leden.

Figuur 1. Ledental-ontwikkeling in de GKv

Figuur 2. Geboortes en overlijdens in de GKv en in Nederland

De groei is daarna echter nog sterker geworden, totdat deze afvlakte en in 2004 is omgeslagen naar krimp. Waar de schommelingen tot 2003 dus makkelijk aanwijsbare oorzaken hadden, lijkt het omslagpunt van 2003 redelijk arbitrair. Wat is hier aan de hand?

Daar kunnen we al een aantal dingen over zeggen vanuit algemene demografische principes. Er zijn namelijk twee manieren waarop een bevolkingsgroep kan groeien: door interne of door externe groei. Beide worden hieronder

besproken om zo een beeld te geven van de samenstelling van de groei van de GKv.

Geboorteoverschot

De eerste mogelijkheid tot groei is interne groei, de natuurlijke aanwas. Die ontstaat wanneer er binnen een bevolkingsgroep meer kinderen worden geboren dan er mensen overlijden. In dat geval is er sprake van een geboorteoverschot. In figuur 2 staat het aantal geboortes en overlijdens als percentage van de Nederlandse

bevolking en van het totaal aantal GKv-leden. Zowel de Nederlandse bevolking als de GKv hebben een geboorteoverschot, wat betekent dat beide populaties groeien door natuurlijke aanwas. Er is echter een opvallend verschil tussen de GKv en Nederland: de GKv heeft een lager sterftecijfer en een hoger geboortecijfer dan de rest van de Nederlandse bevolking. Kortom, het geboorteoverschot in de GKv is groter dan in Nederland, maar de Nederlandse bevolking groeit en de GKv krimpt. Waar komt dat door?

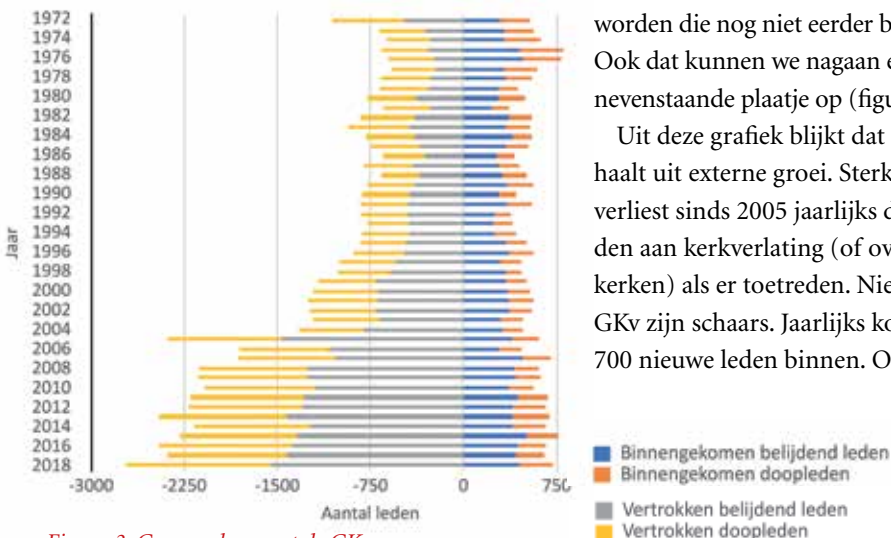
Een deel van de verklaring is al te zien in deze grafiek: een teruglopend geboortecijfer. Hoewel de GKv een veel groter geboorteoverschot heeft dan Nederland, en dat ook altijd al zo is geweest, loopt het aantal geboortes wel terug. In de Nederlandse bevolking is dat verschijnsel al eerder waar te nemen; de daling daar is al ingezet in de jaren zestig met de komst van anticonceptie en veranderende ideeën over gezinsplanning die later binnen de kerken ook steeds

meer geaccepteerd werden. In de GKv is deze daling echter pas begonnen in de jaren tachtig. Beide geboortelijnen zijn nog aan het dalen. Het sterftecijfer in Nederland loopt nu iets op, doordat de bevolking steeds ouder is geworden, maar in de GKv blijft dit cijfer stabiel.

Grensverkeer

Als het dus aan de interne groei zou liggen, zouden zowel de Nederlandse bevolking als de GKv moeten groeien, maar zoals ik in de inleiding aangaf is dat voor de GKv niet het geval. Dat komt doordat interne groei niet de enige groeifactor is. Er is ook nog de externe groei: er komen mensen van buiten deze bevolkingsgroep bij die eerder deel waren van een andere groep. Zo groeit de Nederlandse bevolking dus nauwelijks nog door het geboorteoverschot, maar voornamelijk door de sterk toenemende immigratie (CBS 2020). In de GKv zou dit moeten betekenen dat er nieuwe leden bij komen uit andere kerkverbanden of dat er mensen lid worden die nog niet eerder bij een kerk hoorden. Ook dat kunnen we nagaan en dat levert het nevenstaande plaatje op (figuur 3).

Uit deze grafiek blijkt dat de GKv geen groei haalt uit externe groei. Sterker nog, de GKv verliest sinds 2005 jaarlijks drie keer zo veel leden aan kerkverlating (of overstap naar andere kerken) als er toetreden. Nieuwe leden in de GKv zijn schaars. Jaarlijks komen er zo'n 600-700 nieuwe leden binnen. Op 112.500 is dat

Figuur 3. Grensverkeer met de GKv

niet veel. Aan de andere kant vertrekken er ook jaarlijks tot 2.500 leden. Deze mensen vertrekken gedeeltelijk naar andere kerkverbanden, voornamelijk evangelische gemeentes, weten nog niet waar ze naartoe gaan of hebben al besloten dat ze zich niet meer aansluiten bij een andere kerk. Als je de informatie over interne en externe groei van de GKv bij elkaar optelt, krijg je het beeld dat figuur 4 oplevert.

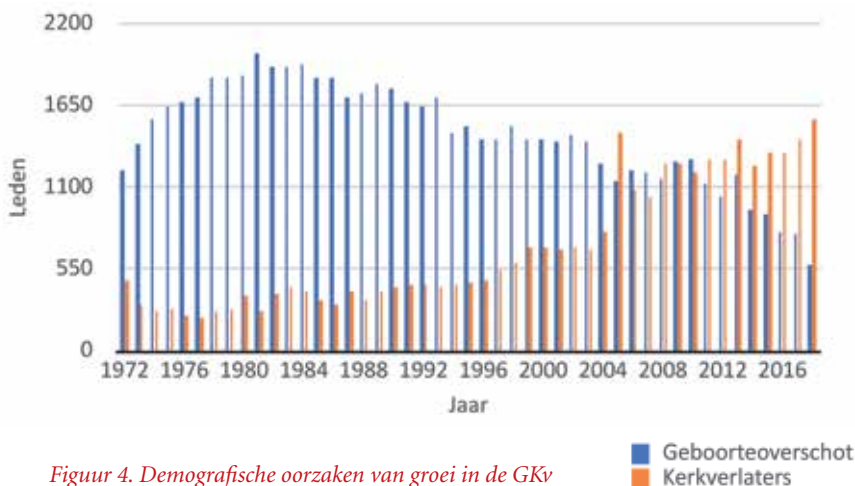
In deze grafiek staat het geboorteoverschot (geboortes – overlijdens) naast de balans van kerkverlating (kerkverlaters – nieuwe leden). We zien hier dat de GKv sinds het begin van de dataverzameling over grensverkeer en demografie (1972) al een negatieve balans heeft van kerkverlaters en nieuwe leden, maar dat dit verschil makkelijk werd gecompenseerd door het hoge geboorteoverschot. Op het moment echter dat het aantal kerkverlaters toenam en het geboorteoverschot afnam, werd dat verschil steeds kleiner, totdat tussen 2000-2010 het (relatief) hoge geboortecijfer het aantal kerkverlaters niet meer kon compenseren. Dat is het omslagpunt

geweest waardoor de GKv niet meer groeide. Het is dus niet zozeer een plotselinge omslag geweest, maar iets wat al jaren in de maak was.

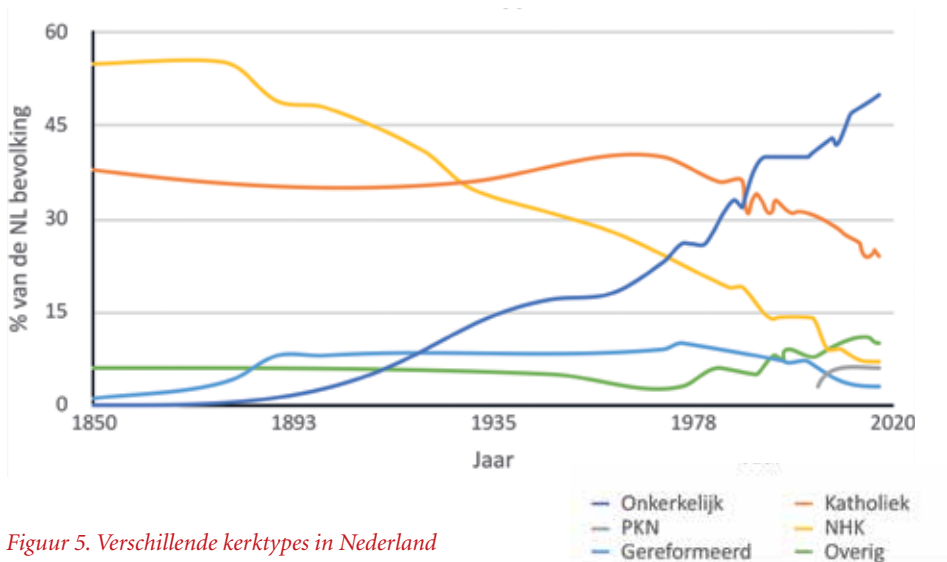
Is kerkelijke krimp onvermijdelijk?

Deze analyse maakt duidelijk welke factoren van invloed zijn op de groei of krimp van een kerkverband: ontwikkelingen in het kerkelijk landschap, zoals scheuringen en fusies, hebben grote invloed, maar zijn ook makkelijk te herkennen als zodanig. De invloed van interne en externe groei is veel subtieler. Het is opvallend dat deze ontwikkelingen heel anders verlopen binnen de GKv dan onder de Nederlandse bevolking als geheel. Maar andere kerkverbanden hebben ook met deze trends te maken.

In figuur 5 zie je de leden van verschillende typen kerken als percentage van de Nederlandse bevolking. Deze informatie komt van het CBS (2019). Daarin zijn de gereformeerden onder één noemer gebracht: GKN en GKv zitten in die groep, maar ook de NGK, Christelijke Gerefor-

Figuur 4. Demografische oorzaken van groei in de GKv

Figuur 5. Verschillende kerktypes in Nederland

meerde Kerken (CGK) en bevindelijke kerkverbanden horen daarbij. Die lijn stijgt in eerste instantie na de Afscheiding en Doleantie en zijn samen 10 procent van de Nederlandse bevolking geweest. In de jaren zeventig beginnen ze echter te krimpen, totdat in 2017 nog maar 3 procent van de Nederlandse bevolking gereformeerd was. De vorming van de Protestantse Kerk in Nederland (PKN) heeft hier invloed op gehad, doordat vroegere GKN-leden binnen de PKN door het CBS soms als gereformeerd zijn geteld en soms als PKN, maar de neerwaartse lijn is duidelijk.

Ook de Hervormde en de Rooms-Katholieke Kerk hebben last van krimp. De Nederlandse Hervormde Kerk (NHK) begon al te krimpen voor 1900, gedeeltelijk door de opkomst van gereformeerde kerken, maar ook door de opmars van ontkerkelijking. Ook hier geldt dat zij na 2004 gedeeltelijk tot de PKN zijn gerekend en

gedeeltelijk tot de NHK, hetgeen een wat vertekend beeld geeft. De Rooms-Katholieke Kerk (RKK) in Nederland is langer stabiel gebleven en groeide zelfs nog toen de NHK al kromp; sinds 1930 is de RKK groter dan de NHK, maar sinds 1970 neemt ook hun ledental zienderogen af. De groep onkerkelijken in Nederland wordt steeds groter.

En dan verder ...

In dit artikel heb ik de kenmerken van kerkelijke krimp op een rijtje gezet. Het lijkt erop dat een combinatie van secularisatie (*macroniveau*) en demografische ontwikkelingen (*mesoniveau*) de verklarende factoren zijn in krimpende kerken. Het verlies naar andere kerkverbanden en mensen die de kerk helemaal verlaten kan verder worden uitgezocht aan de hand van onderzoek op *microniveau*, door middel van kwalitatief onderzoek onder mensen die de kerk

(hebben) verlaten of van plan zijn dat te doen.

Aan de ene kant is deze analyse bemoedigend. Kerkverlating is niet alleen een kwestie van 'schuld'. Er zijn immers belangrijke factoren waar de kerk niet zo veel aan kan doen. Het teruglopen van het geboortecijfer binnen de kerken is een ontwikkeling in lijn met die van de bevolking waar zij deel van uitmaken.

Aan de andere kant kan het hele verhaal rond kerkelijke krimp ook misnoedigheid opwekken. Betekent het feit van kerkelijke krimp dat het geloof niet meer relevant is? Waar vroeger iedereen bij een kerk hoorde en religie vanzelfsprekend was, lijkt het geloof het nu af te leggen tegen andere maatschappelijke ontwikkelingen.

Het is niet simpel om aan een niet-gelovige uit te leggen waarom je deel uitmaakt van een groep die gelooft in dingen die 'niet kunnen' en die daar ook nog bepaalde vrijheden voor willen opgeven. Het is dan ook niet makkelijk om je als kerk te handhaven wanneer je leden verdwijnen. Je moet een sterk genoeg gedefinieerde identiteit hebben zodat je je onderscheidt van die grotere samenleving, maar je moet niet te anders zijn waardoor de kosten van het lid zijn te groot worden voor de leden (Everton 2018, 202). Het is moeilijk om deze balans te behouden. De samenleving verandert steeds en je leden veranderen ook. Als kerk moet je steeds je omgeving goed peilen om te kijken of je niet van dat koord waar je op danst afvalt.

Cijfers zijn weliswaar niet bepalend voor je groei als kerk, maar het zou jammer zijn als een kerk geestelijke groei belemmert doordat ze niet goed in de gaten heeft wat er getalsmatig aan de hand is. Ga na of er op *mesoniveau* zaken zijn waar je iets aan kunt doen: overleg met de per-

soon die in je lokale kerk gaat over de ledenadministratie of er cijfers zijn waar iemand uit de gemeente een overzicht van kan maken. Hoe veel geboortes en overlijdens zijn er? Hoe veel nieuwe leden komen binnen, hoe veel gaan er weg? En waar gaan ze dan naartoe?

Ook op *microniveau* kun je makkelijk onderzoek doen om te kijken naar wat de oorzaak of reden is waardoor mensen blijven of weggaan. Zijn er specifieke problemen die lokaal spelen? Voelen mensen zich overgeslagen of genegeerd? Zijn er dingen die zij zouden willen doen om zich meer betrokken te voelen?

Onthoud bij al je zorgen ook, dat de wens tot kerkverlating leeft onder alle leeftijden en in alle kerkverbanden. Het is niet uniek. We kunnen als kerk de secularisatie niet terugdraaien, maar we kunnen wel voor onze schaapjes zorgen.

Merijn (drs. M.J.) Wijma-van der Veen is onderzoeker en data-analist bij het Praktijkcentrum voor onderzoek en dienstverlening (www.praktijkcentrum.org) en redacteur bij uitgeverij Buijten & Schipperheijn. Daarnaast werkt ze aan een proefschrift over de getalsmatige ontwikkeling van gereformeerde kerkverbanden in Nederland.
E mwijma@praktijkcentrum.org

Literatuur

- Advokaat, W.C., Prak, P.G. & te Velde, M. (2007). Gereformeerden geteld en geregistreerd: Een bronnenvergelijking. In: Boonstra, O.W.A., Doorn, P.K., Horik, M.P.M. van, Maarseveen, J.G.S.J. van & Oudhof, J. (eds.). *Twee eeuwen Nederland geteld: Onderzoek met de digitale volks-, beroeps- en woningtellingen 1795-2001*. Den Haag: DANS.
- Brouwer, R., Groot, K. de, Roest, H. de, Sengers, E. & Stoppels, S. (2007). *Levend lichaam. Dynamiek van christelijke geloofsgemeenschappen in Nederland*. Kampen: Kok.
- Bruijne, O. de, Timmerman, K. & Pit, P. (2009). *Ooit evangelisch*. Utrecht: KokBoekencentrum.
- Dobbelaere, K. (2007). Testing secularization theory in comparative perspective. *Nordic Journal of Religion and Society* 20/2, 137-147.
- CBS (2019). Kerkelijke gezindte en kerkbezoek; vanaf 1849; 18 jaar of ouder. Geraadpleegd op <https://opendata.cbs.nl/statline/#/CBS/nl/dataset/37944/table?ts=1590401333717>
- CBS (2020). Bevolking groeit naar ruim 17,4 miljoen inwoners. Geraadpleegd op <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2020/01/bevolking-groeit-naar-ruim-17-4-miljoen-inwoners>
- Everton, S.F. (2018). *Networks and religion: Ties that bind, loose, build-up and tear down*. New York: Cambridge University Press.
- Hart, J. de (2013). *Zwevende gelovigen. Oude religie en nieuwe spiritualiteit*. Den Haag: SCP.
- Jonge, A.M. de, Wijma, H. & Schaeffer, J.H.F. (2017). 'Chocoladereep of hagelslag?' *Ontwikkeling van 'Gereformeerde Identiteit' in zeven decennia*. Zwolle: Praktijkcentrum. Retrieved from <https://www.praktijkcentrum.org/wp-content/uploads/2016/12/75-ASMP-Tussenrapportage-Project-Duurzaamheid-Innovatie-en-Identiteit.pdf>
- Nederlands Dagblad* (6 mei 2020). Vrijgemaakten verloren in 2019 meer dan 2000 leden. Geraadpleegd op <https://www.nd.nl/geloof/geloof/970379/weer-fors-verlies-voor-vrijgemaakten>
- Paul, H. (2017). *De slag om het hart. Over secularisatie van het verlangen*. Utrecht: Boekencentrum.
- Reformatorisch Dagblad* (4 juni 2019). Ledental Gereformeerde Gemeenten in 2018 licht gedaald. Geraadpleegd op <https://www.rd.nl/kerk-religie/subscription-required-7.133?ald=1.1572760>
- Taylor, C. (2007). *A secular age*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Wijma, M.J. & Schaeffer, J.H.F. (2019). 'Is dit mijn kerk?' Over stille kerkverlating. *Onderweg* 5/19, 4-7.

TIPS BIJ HET THEMA

- In dit boek uit 2015, *Waar blijft de kerk? Gedachten over opbouw in tijden van afbraak* (Baarn: Adveniat), schetst Erik Borgman (hoogleraar Publieke theologie en directeur van het Tilburg Cobbenhagen Center van de Universiteit van Tilburg) eveneens een hoopgevend perspectief op kerk-zijn.

Misschien te idealistisch volgens de een, misschien te rooms-katholiek volgens een ander – maar in elk geval overtuigd en gedreven met oog voor de weerbarstigheid van kerk-zijn.

- Het initiatief *Kerk2030* (www.kerk2030.nl) biedt vanuit drie kleine protestantse kerken een manier om de weg van geloven te gaan – en dat nadrukkelijk als kerk. Waar veel boeken of brochures vooral het waarom en het dat van kerkvernieuwing benadrukken of praktische handvatten geven voor het hoe van kerkvernieuwing, benadrukt dit initiatief nadrukkelijk de gezamenlijke zoektocht naar en contextualisatie van kerk-zijn. Mede vanuit de Theologische Universiteit Kampen is Hans Schaeffer als onderzoeker aan dit

initiatief verbonden: 'Ik zie *Kerk2030* als 'een' (heilzame en lokale) manier om als kerk antwoord te geven op kerkverlating.'

Onderzoek 'Mij niet meer gezien'

Stem geven aan kerkverlaters en kerkblijvers

*Mijn kerk is in beweging
mijn overtuigingen ook
Ik zoek wat hoort, wat blijft en wie
over mijn schouder met mij kijkt
naar verleden, heden en toekomst
Is deze kerk nog wel bestand,
tegen mijn zoeken
Ik zet een stap*

*vooruit?*¹

Vrijgemaakten verliezen naar alle kanten' kopt het *Reformatorisch Dagblad* op 22 september 2018.

Janse noteert in dat artikel:

'Zo'n 4000 à 5000 (doop)leden maakten daar de afgelopen tien jaar de overstap naar baptisten- en evangelische gemeenten, terwijl er nog geen 1000 de omgekeerde weg gingen.'

Twee jaar later noteren Meijer en Ter Horst in het *Nederlands Dagblad* op 12 juni 2020:

'De Gereformeerde Kerken vrijgemaakt verloren de afgelopen drie jaar op rij tussen de 1600 en 2100 leden per jaar. (...) Helemaal verbazen doet het niet, in 2010 werd al een krimp voorspeld van vijftien tot twintig procent in 2025.'

< Amersfoort

Wat gebeurt hier in een kerkverband dat Dekker typeerde als 'een karakteristiek gereformeerde groepering, die gekenmerkt wordt door een orthodoxe leer, een grote homogeniteit in opvattingen en gedragingen, een hechte groepsvorming en een eigen betrokkenheid op de samenleving' (Dekker 2013, 23)?

In het voorgaande artikel in dit *Handelingen*-nummer ziet Wijma-van der Veen oorzaken van krimp in de vrijgemaakte kerken in een combinatie van secularisatie (macroniveau) en demografische ontwikkelingen (mesoniveau). Zij eindigt haar artikel met de aanbeveling om '... mensen die de kerk helemaal verlaten (...) te interviewen'. Dat is wat onderzoekers van het Praktijkcentrum hebben gedaan in het onderzoek: 'Mijn kerk?! Onderzoek naar (stille kerkverlating) in de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt) anno 2018' (Schaeffer 2018), nadat één van hen dit al had gedaan onder 450 jongeren en 125 kerkenraden (vgl. Slendebroek en Wijma 2011). Het in 2018 gerapporteerde onderzoek is mede aanleiding geweest voor het symposium 'Mij niet meer gezien', een studiedag over 'Kerkverlating in perspectief'.

Het Praktijkcentrum is een instelling die opgericht is door de generale synode van de

Gereformeerde Kerken vrijgemaakt. Onderzoekers hebben zich in hun onderzoek naar stille kerkverlating beperkt tot kerken binnen dit kerkverband. Desondanks is hun overtuiging dat resultaten van dit onderzoek ook herkenbaar zullen zijn voor andere kerken, vooral ook kerken met een vergelijkbaar profiel als deze kerken.

In dit artikel beschrijf ik het onderzoek, schets ik een deel van het conceptueel kader, en formuleer ik enkele conclusies en aanbevelingen voor pastores en leidinggevendenden in deze en vergelijkbare kerken.

‘Mij niet meer gezien’: het onderzoek

In het Praktijkcentrum hebben we een onderzoek ontworpen naar initiatie, integratie, congregatie en contemplatie² van gemeenteleden in verschillende leeftijden binnen de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt). Het onderzoek naar stille kerkverlating is in drie onderdelen uitgevoerd.

1. Het vraagstuk van (stille) kerkverlating is eerst geplaatst in maatschappelijke ontwikkelingen. Daarbij is het vraagstuk voorzien van een kwantitatieve onderbouwing en analyse. Ten slotte is het vraagstuk geplaatst in het generatieperspectief. Op basis van het volledige conceptuele kader is het empirisch deel van het onderzoek ontworpen.
2. Daarin hebben tien kerkverlaters deelgenomen aan diepte-interviews: vier van hen waren vrouw en zes van hen man. Zij hebben drie tot vijf jaar geleden hun kerk verlaten en zijn in twee stappen geselecteerd. Eerst is uitgegaan van geografische spreiding.

Daarnaast is gezorgd voor variatie in omvang van deelnemende gemeenten: kleine, middelgrote en grote kerken. Hierbinnen zijn kerken willekeurig gekozen en predikanten daarvan hebben mensen benaderd. Dat heeft geleid tot deelnemers in deze leeftijdscategorieën: 15-25 jaar, 25-34 jaar, 35-44 jaar, 45-54 jaar en 55-65 jaar. Zij namen deel aan semigestructureerde interviews. We hebben geen contact gekregen met kerkverlaters van 65 jaar of ouder. De vier aspecten ‘initiatie, integratie, congregatie en contemplatie’ zijn geoperationaliseerd tot deze topics:

- lid worden
- erbij horen
- de kerk(dienst)
- lidmaatschap

3. Daarnaast zijn groepsinterviews gehouden met gemeenteleden en ambtsdragers uit zes gemeentes met een persoonlijke affiniteit of interesse met het onderwerp. Deelnemers aan de groepsinterviews zijn afkomstig uit dezelfde gemeentes die zijn geselecteerd voor de interviews met kerkverlaters. In de groepsinterviews is onderzocht hoe deelnemers aankijken tegen kerklidmaatschap en kerkverlating. Ook deze interviews zijn semigestructureerd uitgevoerd.

Conceptueel onderzoekskader

Het vraagstuk naar kerkverlating is allereerst geplaatst in actuele maatschappelijke ontwikkelingen. Het onderzoek *God in Nederland* (Bernts en Berghuijs 2016) concludeert onder meer dat steeds meer mensen de kerk verlaten, maar dat zij zich wel aansluiten bij andere groeperingen of in privésfeer nog religie uitoefenen.

- *Een gelovige kiest er steeds makkelijker voor om het ergens anders te zoeken*

Een decennium later blijkt dit aantal teruggelopen te zijn. De redenen hiervoor zijn niet per se duidelijk. De kerk doet absoluut haar best om haar leden te behouden, maar soms lijkt het alsof het zand is dat tussen de vingers door glipt. Van der Ploeg (1985) stelde al decennia terug dat dit te maken heeft met secularisatie: het afnemen van religiositeit in de samenleving. Religie verdwijnt uit openbare ruimtes en wordt verbannen naar privé-sferen. Waar vroeger veel aspecten van het leven werden geregeld en gereguleerd door de kerk, is dat na de periode van ontzuiling niet meer het geval. Religie is nu een van de opties, naast vele andere (vgl. Taylor 2007; Knippenberg 1992).

Ook Heitink (2007) beschreef factoren als afnemende sociale cohesie in de samenleving. Daarnaast stelde hij dat het individualisme toenam waardoor mensen niet per se meer deel willen uitmaken van een groep. Ten slotte zag hij een toename van consumentisme: mensen beoordelen de kerk zoals ze een recensie schrijven over een hotel. Zo bekijken zij de kerk ook: de preek, de liturgie, het kindermoment, of de muzikale begeleiding. Voldoen die niet aan persoonlijke voorkeuren of wensen, dan kiest een gelovige er steeds makkelijker voor om het ergens anders te zoeken.

Naast maatschappelijke ontwikkelingen zijn generatie-invloeden bekeken, zoals geschetst door Bontekoning (2010). Naast de gangbare indeling van ‘babyboomers’ tot ‘generatie Y’

geeft hij generaties ook aan vanuit cultuurvernieuwing: gedrag van generaties vanaf het moment van een innovatie. Voor dit onderzoek binnen de GKv is gekozen om het ontstaansmoment van de ‘vrijmaking’ in 1944, toen deze kerken zelfstandig verder gingen als afsplitsing van de Gereformeerde Kerken in Nederland, te beschouwen als punt van innovatie. Bontekoning zegt over deze generaties het volgende:

1. *De eerste generatie* ontwikkelt een nieuwe levensstijl en worstelt met de implementatie ervan in een wereld met een andere overtuiging.
2. *De tweede generatie* ontvangt deze nieuwe levensstijl en herhaalt deze bewust, met meer energie en zonder terughoudendheid.
3. *De derde generatie* bevestigt de innovatie, maar creëert zelf niet; mensen gaan theoretiseren, (kritisch) reflecteren en spreken ironisch over de nieuwe levensstijl.
4. *De vierde generatie* voelt zich niet meer thuis in de nieuwe levensstijl: ze ziet het als iets dat is geweest, ontwikkelt andere doelen en geeft zo vorm aan een nieuwe transitie.

Macro-ontwikkelingen en generatiedynamiek hebben de input geboden voor een conceptueel kader van waaruit de interviewresultaten zijn geïnterpreteerd.

Hoofdlijnen

Kijkend naar het geboortear van de geïnterviewden in relatie tot de Vrijmaking in 1944 hebben we gesproken met kerkverlaters in de tweede tot en met vierde generatie. Vanwege de gekozen strategie om te werken met predikan-

ten die respondenten aandroegen, hebben deze geen eerste-generatie-kerkverlaters aangedragen of bereid gevonden. Wel is gesproken met een eerste-generatie-lid onder de kerkblijvers. Wat valt op in de interviews met kerkverlaters en kerkblijvers? In het team van onderzoekers concludeerden we vijf hoofdlijnen.

Initiatie, integratie, congregatie en contemplatie

Alle geïnterviewden zijn kerklid geweest vanaf hun jeugd. Hun ouders hebben hen opgevoed met een duidelijke verwachting dat hun kinderen na hun doop in de kerk belijdenis zouden doen en er zouden trouwen. In vrijwel alle gevallen zijn besluiten door ouders voor jongeren genomen. Integratie in de gemeente vraagt onvoorwaardelijke participatie, het 'erbij horen' blijkt voor respondenten een knelpunt. Zodra zij buiten de algemeen gedeelde kaders denken of uit de pas lopen, ervaren ze daar heel weinig ruimte voor.

Voor de geïnterviewden is de vorm van de kerkdienst op zichzelf vrijwel nooit een reden om de kerk te verlaten. Het komt vaker langs in combinatie met andere factoren: zich niet thuis voelen, het niet eens zijn met de opvattingen van de predikant, last hebben van onzorgvuldige communicatie, of het ontbreken van ruimte voor persoonlijke invulling van het geloof in de dienst. Anderen hebben twijfels over de inhoud van de kerkdienst. Enkelen gaven aan moeite te hebben met wat er wordt gezegd en beleden. Ze vragen zich dan af of je daar wel achter kunt staan. Ook zijn er twijfels over de veranderingen in de kerk, of aan het gebrek daaraan. Dan kunnen de kerk en de kerkdienst worden

ervaren als ouderwets of vastgeroest, zonder aandacht voor de essentie. De kerkdienst kan dan de spreekwoordelijke druppel worden: 'Als ik mij in de dienst niet meer thuis voel, waar dan nog wel?'

Als er dus sprake is van initiatie op grond van besluiten door ouders, van integratie die volledige overgave vraagt, en van congregatie waarin weinig ruimte is voor persoonlijke invulling of eigen spiritualiteit, lijkt het er bijna op dat contemplatie niet bereikt wordt.

Vervreemding in elke generatiegroep

Elke generatie voelt zich vervreemd van hun kerk, maar elke generatie wel op een andere manier.

- *Generatie 1 en 2* vragen zich af: 'Is deze veranderende kerk nog wel mijn kerk?' Hun kerk is zo sterk veranderd dat dit hen verwart en ze zich ontheemd kunnen voelen.
- *Generatie 3* merkt op: 'Ik heb me nooit echt thuis gevoeld.' In deze generatie heeft men de nieuwe levensstijl geleefd, vooral omdat hun ouders de besluiten voor hen namen, maar blijkt deze op latere leeftijd niet te passen bij de eigen spiritualiteit.
- *Generatie 4* stelt: 'Dit is de kerk waarvoor ik (niet) ga!' Authenticiteit is het kernwoord dat past bij deze generatie. 'Mijn kerk? Daar moet ik dan wel helemaal achter kunnen staan.' Soms resulteert dat in een sterke betrokkenheid, maar evenzeer in afscheid.

Overgangsfasen in mensenlevens

Respondenten uit alle generaties hebben overgangsfasen in hun leven gekend: opgroeien, puberteit, verhuizen, studeren, samenwonen

• *Op scharnierenmomenten zijn pastorale presentie, zorg en aandacht van groot belang*

of trouwen, kinderen krijgen of kinderen zien uitvliegen, pensioneren – momenten die geïnterviewden noemen waarop ze gaan revalueren: ‘In hoeverre voelen we ons nog betrokken bij onze kerk?’ Kerkklidmaatschap wordt niet zelden kritisch beoordeeld met vertrek als gevolg.

Ruimte als kerkbegrip

Ruimte om op adem te kunnen komen. Maar ook ruimte om te kunnen participeren, ruimte waarin je gezien wordt en waarin jij je gaven tot uitdrukking kunt laten komen. Gebrek aan ruimte om het geloof op een eigen(tijdse) manier te delen, gebrek aan ruimte voor initiatief, voor eigenheid of twijfel: het zijn ‘ruimte’-gerelateerde opmerkingen waardoor mensen gegaan zijn. Een echo van de constatering die we in 2011 al deden: ‘Er is hier geen ruimte (meer (!)) voor mijn manier van geloven.’ Een constatering die kan leiden tot kerkverlating.

Diversiteit als kans

Geïnterviewden kunnen het vertrek van getalenteerde gemeenteleden als verlies ervaren. Gebrekkige ruimte beperkt gaven en talenten die niet binnen de kaders passen – waardoor de heersende cultuur nog verder versterkt wordt. ‘Het zijn vaak “de besten” die gaan’, verzucht een van de geïnterviewden. Ook al kan de zoektocht naar ruimte voor een individu verlamd werken, als er ruimte gevonden wordt

kan dit de geloofsgemeenschap ook verder tot bloei brengen.

Generaliseerbaarheid

Het is de vraag in welke mate deze resultaten te generaliseren zijn. De uitkomsten van deze kleine groep respondenten zijn dat als zodanig niet. Wel kunnen de interpretaties hiervan, zoals hierboven geschetst, trends die uit ander onderzoek bekend zijn bevestigen. Zo blijkt in de GKv de daling in 2003 ingezet te zijn en deze versnelde de afgelopen jaren: het geboorteoerschot is nog steeds positief, maar kan het groeiend aantal kerkverlaters niet compenseren (vgl. Wijma-Van der Veen in dit nummer).

Verder geeft het onderzoek aanleiding om niet alleen naar de daadwerkelijke kerkverlaters te kijken, maar ook naar degenen die lid blijven. Over een ander klein kerkverband, de Christelijke Gereformeerde Kerken, schrijven Meijer en Ter Horst in het genoemde ND-artikel van 12 juni 2020:

‘[A]lmerend zijn de cijfers over de jongvolwassenen tussen de 21 en 27 jaar, van wie minder dan zestig procent nog naar de kerk gaat, [zo] bleek uit een synoderapportage begin dit jaar. Het kan maar zo zijn dat zij wel lid zijn en blijven, maar op grote afstand van de kerkelijke gemeente staan.’

De interpretatie van de interviews geven de onderzoekers aanleiding tot de veronderstelling dat als er in een kerk sprake is van een patroon van *initiatie* op grond van besluiten door ouders, van *integratie* die volledige overgave vraagt, en van *congregatie* waarin weinig ruimte is voor persoonlijke invulling of eigen spiritualiteit, dit in verschillende kerkverbanden tot vergelijkbare resultaten zou kunnen leiden.

Hoe nu verder?

Binnen de kerken waar het onderzoek is uitgevoerd, ligt de leiding van de lokale gemeente bij ambtsdragers: ouderlingen en predikanten. Zij kunnen knap verlegen zijn met stille kerkverlating en zich bevangen voelen door machteloosheid – pijn – hoop. Onderzoekers van het Praktijkcentrum hebben het beschreven onderzoek uitgevoerd om hen bij te staan.

Op basis van dit onderzoek heb ik enkele perspectieven geschetst om hun handelen richting te geven (Wijma 2020). Daarvan noem ik hier de vijf belangrijkste.

1. **Ken je gemeente.** Breng de ontwikkeling van ledentallen van je gemeente in kaart. Veel kerken hebben daartoe de gegevens niet, maar het Praktijkcentrum kan van alle protestantse kerken in Nederland die hun gegevens registreren, inzichtelijk maken hoe het ledental zich ontwikkeld heeft vanaf de oprichting van de betreffende lokale kerk en wat de te verwachten ontwikkeling is. Er zijn gemeenten die groeien naast dat er gemeenten zijn die krimpen.
2. **Zorg voor elkaar als werkers in de kerk.** Ben je pastor in een krimp-gemeente? Zoek dan steun bij andere werkers en bied elkaar ruimte voor verdriet, frustratie, machteloosheid. Deel je ervaringen en put hoop uit bronnen die voor jullie belangrijk zijn. Krimp door kerkverlating – zeker volgens een patroon zoals beschreven – is niet alleen een kwantitatief probleem maar vooral kwalitatief: begin als werkers met ruimte voor (groei in) jullie eigen spiritualiteit.
3. **Zorg voor de ziel.** Voor veel van de respondenten verliep hun levensweg niet gladjes. Scharniermomenten in hun leven deden pijn. Pastorale presentie, zorg en aandacht zijn dan van groot belang. Het opmerkelijke is dat dit niets met kerkverlating te maken lijkt te hebben, behalve dat respondenten aangaven zich verweesd te voelen op dit soort momenten waar pastorale aandacht ontbrak en zij dus hun kerklidmaatschap gingen revalueren.
4. **Klimaat van verscheidenheid.** Vrijge-maakte kerken zijn vast uniek in hun van oudsher sterke uniformiteit. Maar het zijn niet de enige kerken waar (jonge) mensen wegblijven.
 - Ontwikkel en oefen je als werkers in een klimaat van verscheidenheid – samen met (jonge) gemeenteleden die er (nog) zijn.
 - De wereld ontwikkelt zich in zo'n duizelingwekkend tempo – onderken wat dit doet met het verlangen van gemeenteleden.
 - Oefen je als werkers en gemeenten om hierin ruimte te scheppen voor verlangens – ook als die hemelsbreed verschillen.
5. **Kerk in context.** Als uit het onderzoek 'God in Nederland' blijkt dat er nog steeds mensen zijn – zij het minder – die geloof en religie praktiseren in hun privéomgeving, zijn die er dan ook in de tijd en context van jullie kerkelijke gemeente? Wat doet er zich voor in jullie context? Hoe kunnen jullie dáár relevant zijn als kerk – om zó iets van Gods Licht te laten schijnen ...?

Noten

- 1 Ontleend aan: Schaeffer, H. (2018). *Mijn kerk ?! Onderzoek naar stille kerkverlating in de gereformeerde kerken (vrijgemaakt) anno 2018*, 20.
- 2 Deze begrippen zijn ontleend aan: Heitink, G. (2008). *Een kerk met karakter. Tijd voor heroriëntatie*. Heitink beschrijft een zoekontwerp waarbinnen hij zich oriënteert op kerk van de toekomst. Hij benoemt deze vier begrippen als *functies* van de kerk als gemeenschap. Daarnaast definieert Heitink ook vier doelen van kerk als organisatie (inculturatie, integratie, evangelisatie en organisatie) die we voor dit onderzoek buiten beschouwing laten. Het interessante van deze vier *functies* voor dit onderzoek is, dat de *activiteiten* van de kerk voor initiatie in de GKv-kerken sterk zijn geïntensiveerd en de daadwerkelijke initiatie lijkt af te nemen: voor participatie en congregatie is van alles bedacht; kerken die het afgelopen decennium aan onderling pastoraat, huiskringen of miniwijken zijn begonnen, zijn niet te tellen. Het lijkt er daarbij op dat dit alles gemeenteleden niet helpt aan passende vormen van contemplatie – zodat gemeenteleden ‘zoekers’-gedrag gaan vertonen en hun heil elders zoeken.

Literatuur

- Bernts, T., Dekker, G. & Hart, J. de (1996). *God in Nederland 1966-1996*. Amsterdam: Ambo/Anthos.
- Bernts, T. & Berghuijs, J. (2016). *God in Nederland 1966-2015*. Utrecht: Ten Have.
- Bontekoning, A.C. (2010). *Het generatieraadsel. Ontdek de kracht van generaties*. Amsterdam: Mediawerf.
- Dekker, G. (2013). *De doorgaande revolutie. De ontwikkeling van de Gereformeerde Kerken in perspectief*. Barneveld: De Vuurbaak.
- Heitink, G. (2007). *Een kerk met karakter. Tijd voor heroriëntatie*. Kampen: Kok.
- Janse, C. (2018). Naar een andere kerk. *Reformatisch Dagblad*. Geraadpleegd op 15 juni 2020. <https://www.rd.nl/kerk-religie/naar-een-andere-kerk-1.1514695>
- Knippenberg, H. (1992). *De religieuze kaart van Nederland. Omvang en geografische spreiding van de godsdienstige gezindte vanaf de Reformatie tot heden*. Assen: Van Gorcum.
- Meijer, H. & Horst, G. ter (2020). Een overzicht van de ledenaantallen. Veel kerken in de min, met af en toe een plus. *Nederlands Dagblad*. Geraadpleegd op 2 juli 2020. <https://www.nd.nl/geloof/geloof/977075/een-overzicht-van-de-ledenaantallen-veel-kerken-in-de-min-met-af>
- Ploeg, J.D. van der (1985). *Het lege testament. Een onderzoek onder jonge kerkverlaters*. Franeker: Van Wijnen.
- Schaeffer, H. (2018). *Mijn kerk?! Onderzoek naar stille kerkverlating in de gereformeerde kerken (vrijgemaakt) anno 2018*. Zwolle: Praktijkcentrum. Gedownload via: <https://docplayer.nl/135123017-Mijn-kerk-onderzoek-naar-stille-kerkverlating-in-de-gereformeerde-kerken-vrijgemaakt-anno-2018.html> op 15 juni 2020.
- Slendebroek, J. & Wijma, H. (2011). *Jong, (goed)gelovig en kerk. De rol van het kerkelijk leven in de belevingswereld van jongeren*. Zwolle: Centrum voor Samenlevingsvraagstukken. Gedownload via: <http://docplayer.nl/20678381-Jong-goed-gelovig-kerk-de-rol-van-het-kerkelijk-leven-in-de-belevingswereld-van-jongeren-jeannette-slendebroek-msc-hayo-wijma-mld.html> op 15 juni 2020.
- Taylor, Ch. (2007). *A Secular Age*. Harvard UP: Cambridge.
- Wijma, H. (2020). Hoopvolle lente. Gods nieuwe wereld laten zien. *Dienst. Toerusting van werkers in de kerk 2*.

Hayo (H.) Wijma MLD is als onderzoeker en coördinator onderzoek verbonden aan het Praktijkcentrum voor onderzoek en dienstverlening (www.praktijkcentrum.org). Daarnaast is hij docent Methodologie, praktische theologie en persoonlijke vorming aan de Theologische Universiteit Kampen. E hwijma@praktijkcentrum.org

Jonge mensen die gaan, én zij die blijven

In september 2019 kreeg ik een berichtje van een jongvolwassene, 26 jaar. Ik heb haar ruim zes jaar geleden leren kennen als een betrokken gelovige jongere in de kerk. Ze ging studeren en kreeg een relatie met een jongen die niet religieus is opgevoed en geen christen is. In de tijd dat wij elkaar ontmoetten was ze intensief bezig met thema's rond geloof en wetenschap. Nu bezoekt ze niet tot nauwelijks meer een kerk.

In de eerste twee decennia van de 21^e eeuw zijn er verschillende studies gedaan naar (post-)adolescentie en kerkverlating. Dat is relevant, omdat een hoog percentage jongeren de kerk verlaat. Inzicht in motieven van mensen kan kerken helpen bij het maken van beleid om het kerkelijke commitment van jonge mensen zoveel mogelijk te stimuleren. De centrale vragen in dit beschrijvende artikel zijn: Welke processen en overtuigingen spelen een rol bij jonge mensen om de kerk te verlaten

of te blijven en hoe kunnen kerken kerkelijk commitment van jonge mensen theologisch en pedagogisch thematiseren?

In deze inleiding citeer ik uitvoerig de 26-jarige vrouw. Om kerkverlating in de (post-)adolescentie te begrijpen hebben we verhalen van jonge mensen nodig die we in gesprek brengen met theorie en andersom. Daarom citeer ik in deze inleiding uitvoerig de 26-jarige vrouw die ik leerde kennen. Ze schrijft:

'Alles gaat goed. Mijn vriend en ik wonen inmiddels met heel veel plezier alweer een jaar samen. Dat bevalt echt fantastisch! Het kerkbezoek staat wel op een laag pitje. Het is moeilijk om na 'verwend' te zijn met de vorige gemeente een andere kerk te vinden, en ook opvattingen/interesses blijven niet altijd hetzelfde.'

Ik vraag haar wat ze met dat laatste punt bedoelt. Zij antwoordt:

'Qua opvattingen leg ik een link tussen geloven enerzijds en mijn dagelijkse werk anderzijds. Hoewel mijn werk vooral bèta-achtig en exact is, loop ik wel tegen vragen aan als 'Wanneer is iets waar?' en 'Hoe kan ik iets verantwoorden?'. Uiteraard hoeft je geen promovendus te zijn om zulke vragen te stellen, maar het is voor mij wel de hoofdaanleiding om het onderwerp 'geloven' tegen het licht te houden. Uitgaande van een wetenschappelijke aanpak voor redeneren, kan ik niet concluderen dat bijvoorbeeld

Vader, Zoon en Geest echt bestaan, of dat er vergeving van zonden is. Andere zaken waar geen bewijs voor is, geloof ik ook niet, waarom dan wel deze christelijke uitgangspunten?

Dit wil niet zeggen dat ik niets meer met het geloof heb – integendeel. Ik vind alleen ‘gelooven’ niet zo’n gepaste term meer, het gaat voor mij meer om ‘aanvaarden’. Dus: weten dat het christendom niet wetenschappelijk ‘dicht te timmeren’ valt, maar de principes aanvaarden omdat die toegevoegde waarde hebben in mijn leven (bijvoorbeeld een gevoel van troost en rechtvaardigheid). Overigens is dit ‘aanvaarden’ ook voor de exacte wetenschap niets gek. Ik refereer bijvoorbeeld aan imaginaire getallen in de wiskunde. Het woord ‘imaginair’ zegt het al: de getallen bestaan eigenlijk niet, maar als je ze aanvaardt en gebruikt, kun je bepaalde wiskundige en natuurkundige problemen (met name op het gebied van trillingen en golven) heel veel makkelijker oplossen.

Dan nog de link tussen dit verhaal en kerkbezoek: het voelt een beetje als een ‘toneelstukje’ om met z’n allen een eredienst te houden die in het teken staat van iets waarvan je niet weet of het echt bestaat. Zeker als het gebeurt in een vorm (lees: liturgie) die niet bij je past. Overigens is de term ‘toneelstukje’ hier niet heel gepast. Ik weet, ook uit mijn eigen leven, dat kerkdiensten enorm waardevol kunnen zijn. Ik wil er dus zeker niet denigrerend over doen, maar ik kon even geen andere term bedenken die mijn gevoel bij sommige kerkdiensten illustreert.

Dit alles neemt niet weg dat ik het nog steeds heel leuk vind in de gemeente te A en dat ik me er – al is het toch al een aantal jaar geleden – nog steeds heel welkom voel. Al is de frequentie behoorlijk gedaald (om eerlijk te zijn: de laatste keer was bijna een jaar geleden, vorig jaar met Kerst). Ook op andere vlakken vind ik het leuk/fijn om me nog met het geloof bezig te houden, bijvoorbeeld op het gebied van muziek. Ik houd erg veel van Engelse hymnen.’

Analyse van het voorbeeld

Er is verschil tussen kerkverlating en geloofsverlating. Kerkverlating kan geloofsverlating betekenen, maar dat is niet noodzakelijk het geval. Perrin (2020) onderzocht 47 *millennials* (geboren tussen 1986-1995) en onderscheidt drie groepen:

- zij die niet meer geloven;
- zij die gedesillusioneerd zijn geraakt over de kerk maar wel geloven;
- zij die actieve kerkgangers zijn, waarbij sommigen dat niet vanuit de opvoeding hebben meegekregen.

Het voorbeeld van de vrouw uit de inleiding laat al zien dat ‘kerkverlating’ een fenomeen is

waarin allerlei factoren te onderscheiden zijn. Onderzoeken tonen aan dat er gedeelde factoren zijn die een rol spelen, maar ieder verhaal kan uiteindelijk alleen in zijn eigenheid begrepen worden. Een mens valt niet samen met statistiek. In de terminologie van Barna, een groot christelijk onderzoeksbureau in de Verenigde Staten, heet de vrouw uit het verhaal ‘dechurched’.¹ Dat zijn zij die vroeger actief in de kerk waren, in meerdere of mindere mate, maar het laatste half jaar geen kerkdienst, ook geen bijzondere dienst rond bijvoorbeeld een *life event*, hebben bezocht. Dit wordt onderscheiden van ‘unchurched’: zij die de laatste zes maanden geen dienst hebben bezocht, maar daarvoor niet

- *‘Dit wil niet zeggen dat ik niets meer met het geloof heb – integendeel’*

echt kerkgangers waren. Kinnaman en Matlock (2019) onderscheiden bij degenen die de kerk verlaten *prodigals* and *nomads*. De eerste groep zijn ex-christenen, de tweede groep zijn mensen die zichzelf wel als christelijk beschouwen, maar geen kerk meer bezoeken.

Dat kerkverlating niet per se geloofsverlating inhoudt, laat ook het voorbeeld uit de inleiding zien. Zo putten veel mensen troost uit christelijke muziek buiten de kerkelijke kaders om. De toekomst zal moeten leren of geloven voor deze jonge vrouw doorgang vindt en welke rol de kerk daar wel of niet bij speelt. De toekomst zal moeten leren of geloven voor haar naar de achtergrond of uit beeld verdwijnt doordat verbondenheid met de kerk verdwijnt. Ook daar zijn verhalen van bekend. Dat in de praktijk een veelvoud van factoren van invloed is op wel of niet geloven en wel of niet kerkelijk betrokken zijn, is eveneens bekend. Twee veelvoorkomende factoren spelen ook in het leven van deze vrouw een rol, namelijk ‘verhuizing’ en ‘een niet gelovige partner’.

In het boek *Warum ich nicht mehr glaube* (2014) doen de onderzoekers Faix, Hofmann en Künkler verslag van een kwantitatief en kwalitatief onderzoek naar jonge mensen die het christelijk geloof hebben losgelaten. Hoewel dat niet samenvalt met ‘de kerk verlaten’, is dit onderzoek relevant, omdat twee van de vier centrale motieven uit dit onderzoek een rol spelen bij de vrouw uit het verhaal. De resultaten

zijn gebaseerd op 259 enquêtes, waarvan 155 afkomstig van 18-35-jarigen.

Het kwalitatieve deel bestaat uit acht diepte-interviews met jongvolwassenen. Er is voor de selectie van de interviews gekeken naar spreiding en verschillende verhalen. Allereerst komt het ‘intellectuele’ leidmotief in het voorbeeld naar voren. Dat motief wil zeggen dat jongeren de God van de Bijbel niet kunnen rijmen met de wetenschap of in andere gevallen met eigen ervaringen- en kenmogelijkheden. ‘Wanneer is iets waar?’ schrijft de vrouw uit het voorbeeld.

‘Identiteit’ is het tweede leidmotief dat van toepassing is. Meer dan bij intellect speelt hier de omgeving een rol. Onder meer bij de fase van het volwassen worden en de daarbij behorende identiteitsontwikkeling kunnen mensen ontdekken dat een bepaald geloof of een vorm van geloof zoals ze dat kennen niet bij hen past. De vrouw uit het voorbeeld komt juist ook in deze fase van identiteitsontwikkeling op meer afstand van de kerk te staan.

(Post-)adolescentie en kerkverlating

Zoals verschillende onderzoeken aantonen gaat het meestal niet om een bepaald moment dat mensen de kerk verlaten, maar is het een proces. Dit wordt onderstreept door De Bruijn, die in 2015 onderzoek deed onder 120 ‘kerkloze’ jonge mensen uit de Gereformeerde Kerk (vrijgemaakt).² Verder kunnen mensen van allerlei leeftijden afstand nemen. Ze kunnen ook juist opnieuw betrokken raken. Wel is het zo dat in de fase van adolescentie (circa 13-18 jaar) en post-adolescentie (vanaf 18 jaar) relatief vaak kerkverlating aan de orde is. De onderzoekers De Graaf, Need en Ultee concluderen dat het

leeftijdseffect vooral een duureffect betreft.

Dat wil zeggen dat met ieder jaar dat religieuze mensen ouder worden, de kans afneemt dat ze de kerk verlaten (2000, 254).

Zoals gezegd, vormt identiteitsvorming een motief bij kerkverlating. In de (post-) adolescentie vinden belangrijke ontwikkelingen plaatsvinden als het gaat om identiteitsvorming. Centrale vragen in die fase zijn: ‘Wat is je persoonlijke weg om te gaan? Met welke groepen ben je verbonden of wil je verbonden zijn?’ Studiekeuze, werkkeuze, partnerkeuze, ontstaan van jonge gezinnen en groeiende financiële onafhankelijkheid zijn onderwerpen uit de adolescentie en post-adolescentie.

Het is dan ook niet verwonderlijk dat een peiling in 2009 in de Verenigde Staten aangeeft dat 96 procent van de christelijk gesocialiseerde volwassenen die afstand nemen van het geloof waarin ze zijn opgevoed, en daarmee ook van de geloofsgemeenschap, dit voor hun 35^e jaar doen (cf. Faix, Hofmann en Künkler 2015, 37, 42). Als redenen voor het afstand nemen worden genoemd dat de spirituele vraag niet vervuld werd, dat men de ‘leer’ niet meer gelooft, of dat ze stukje bij beetje zijn weggedreven (43). De Barna Group spreekt in 2019 over 64 procent jongvolwassenen (18-29 jaar) in de Verenigde Staten met een kerkelijke achtergrond die de kerk verlaten (Kinnaman en Matlock 2019, 15). Nu laat onderzoek uit Amerika zich niet zomaar naar de Nederlandse context omzetten, maar het fenomeen van ontkerkelijking in de fase van (post-)adolescentie overstijgt landsgrenzen. Veel jongeren en jongvolwassenen kiezen voor een andere weg dan die van de religieuze socialisatie uit hun jeugd.

‘Resilient disciples’

Met het oog op beleid rond jongeren en kerkelijke betrokkenheid is het zinvol om niet alleen kennis te hebben van de groep die de kerk verlaat, maar ook van de groep kerkblijvers, waarbij het goed is je te realiseren dat de groepen niet altijd strikt te scheiden zijn.

Er zijn in diverse onderzoeken allerlei, niet altijd tot elkaar herleidbare, cijfers over percentages van kerkverlating. Weinig van die cijfers zijn erop gericht om aan te geven dat een grote groep jongeren, in absolute aantallen, wel betrokken is op de kerk of een andere geloofsgemeenschap. Het CBS geeft aan dat in 2015 41 procent van de jongeren tussen de 15 en 25 jaar zich tot een kerkelijke gezindte of levensbeschouwelijke groepering voelde horen, terwijl dat in 2010 nog 49 procent was. Onder jongvolwassenen (18 tot 25 jaar) is deze daling het sterkst.³ Dit is een boodschap die een negatieve trend communiceert: *nog maar* 41 procent. Maar in absolute aantallen zijn er ook in 2015 nog vele jongeren betrokken. Daar gaat het tweede deel van dit artikel over.

Kinneman en Matlock laten in het boek *Faith for exiles* zien dat geloof van 10 procent van Amerikaanse jongvolwassenen (18-29 jaar) die in de kerk blijven in velerlei opzichten ‘resilient’ is (2019, 32). Zij spreken over *resilient disciples*, veerkrachtige discipelen. Uit hun onderzoek komt ook naar voren dat een grote groep ‘gewoonte-kerkganger’ (38 procent) is. De onderzoekers geven deze groep helaas minder aandacht. Ze vragen zich af welke factoren een rol spelen in het *resilient discipleship* en wat kerken kunnen doen om *resilient discipleship* te ondersteunen.

• *Het gaat millennials om ervaringen van God en om gemeenschapszin*

Wat karakteriseert de *resilient disciples*? Ik noem enkele van de genoemde karakteristieken (36v). Ze willen dat anderen zien dat Jezus in hun leven zichtbaar wordt in woord en daad; ze benadrukken dat worship/eredienst een levensstijl is en niet alleen een bepaald moment; ze willen God eren met hun gaven en talenten; de Bijbel is het Woord van God en bevat waarheid over de wereld; Jezus Christus is gestorven en opgestaan om zonde en dood te overwinnen. Ze kennen grote waarde toe aan de kerk.

De Hart analyseert in *Geloven binnen en buiten verband* (SCP 2014) dat er bij christelijke jongeren die bij de kerk betrokken zijn sprake is van een serieus nemen van de kerk. Een opvallende conclusie in dit rapport is dat jongeren die naar de kerk gaan vaker traditioneel zijn in hun opvattingen dan ouderen (85-86). Dit roept de vraag op of de kerk in de toekomst orthodoxer zal worden.

De Nederlandse jeugd als geheel komt op steeds grotere afstand van de kerk en het christelijk geloof. Tegelijkertijd is er sinds een paar decennia een omgekeerde ontwikkeling geweest onder de kerkelijke jeugd. Je ziet dit bij zowel rooms-katholieken als protestanten. Vanaf het midden van de jaren negentig wijkt de kerkelijke jeugd in toenemende mate af van de gehele kerkelijke bevolking in een orthodoxe religieuze richting, aldus De Hart (45). Deze orthodoxe 'stijl' komt tot uitdrukking in het volgen van kerkelijke voorschriften en kerkelijke participa-

tie en in het hebben van vertrouwen in kerken. Het komt ook tot uitdrukking in de neiging tot meer traditionele overtuigingen op verschillende punten bij de jongere kerkleden. Dit geldt bijvoorbeeld voor de mening dat de Bijbel volledig Gods Woord is (62-63) en het bestaan van een leven na de dood en geloof in duivel en hel.

Ook uit een onderzoek onder jongeren door de EO komt naar voren dat voor 80 procent van hen de Bijbel helemaal waar is.⁴ Zeker met betrekking tot het geloof in de duivel en de hel is het verschil met de oudere geloofsgenoten groot (De Hart, 89-90, 93-95). Met name frequent naar de kerk gaan en het houden aan kerkelijke voorschriften is bij protestantse jongeren wel hoger dan bij katholieke, evenals een geloof in duivel en hel (66, 69-70, 87-88).

Volgens De Hart is er in de Rooms-Katholieke Kerk sprake van wat hij het 'harde kerneffect' noemt: liberalen verlaten geleidelijk de kerk en wie overblijft zijn de 'ware gelovigen'. Voor protestantse jongeren speelt waarschijnlijk ook de invloed van de evangelische stroom een rol (49, 63-64, 91). Maar verder onderzoek is nodig om deze trend volledig te verklaren, aldus De Hart (92).

Deze conclusies zijn gebaseerd op een breed en omvangrijk onderzoek. Ook hier geldt dat de individuele verhalen anders kunnen zijn en er kan ook verschil zijn binnen het kerkelijk spectrum, maar het wijst op een ontwikkeling in de breedte van de kerk. Uit cijfers van recent onderzoek van de jongerenorganisatie van de PKN (JOP-Jong Protestant 2018) blijkt dat de meeste jongeren van de PKN zich wat meer in de rechterflank van de kerk bevinden: 20 procent van de kerken heeft 3 procent van de jon-

geren; 20 procent van de kerken heeft 53% van de jongeren. En die laatste groep bevindt zich meer rechts van het midden (Nagel-Herweijer e.a. 2018). Opvattingen spelen daarbij ongetwijfeld een rol, maar mogelijk ook de dynamiek dat jonge mensen vaak gaan naar waar jonge mensen zijn.

Betekent dit orthodoxe commitment een meer eenvormige kerk, zoals soms gedacht wordt? Recent onderzoek naar jongeren rechts van het midden laat zien dat voor hen relaties boven opvattingen gaan (Visser-Vogel en Sonnenberg 2020). De weerbarstige praktijken konden weleens meer ruimte voor pluriformiteit laten, dan orthodoxie die wordt gemeten vanuit aan een bepaalde leerstelling.

Perrin (2020) legt uit dat *millennials* zich uitdrukken in waarden als authenticiteit, loyaliteit, relationaliteit en participatie als het gaat om geloof en kerk. Tevens geeft ze aan dat het *millennials* gaat om ervaringen van God en het duiden van die ervaringen, en dat het gaat om gemeenschapszin.⁵ Het genoemde onderzoek naar missionair besef en handelen van jongeren laat zien dat jongeren uit het orthodoxe spectrum van de kerk wat die relationele waarden betreft kind zijn van hun tijd.

De kerk en jongeren

Ten slotte beantwoorden we de vraag: ‘Hoe kunnen kerken kerkelijk commitment van jonge mensen theologisch en pedagogisch thematiseren?’ Ik kom tot een viertal beschouwingen.

Als eerste: Stefan Paas (2015) en anderen hebben er terecht aandacht voor gevraagd dat in de

meeste eeuwen en plaatsen de kerk een minderheidspositie heeft gehad. Die ‘nuchtere’ constatering is nodig om de jongeren in de kerk niet het juk van het behoud van de toekomst van de kerk op te leggen.

Een spanningsveld is dat veel jonge christenen voor wie geloven altijd in het kader van een minderheidspositie heeft gestaan, in de kerk met veel verhalen te maken krijgen over verlating en vermindering. En dat de blijvers vervolgens in dit negatieve narratief worden geportretteerd als degene op wie de hoop is gevestigd. Daar kan voor hen iets beklemmends vanuit gaan. Het legt een oneigenlijk gewicht op het commitment van jongeren. Daar komt bij dat als kerken veelvuldig inzoomen op de afwezigheid van jongeren, de jongeren snel worden gezien als een probleem. Ook dat discours is weinig behulpzaam.

Theologisch gesproken vervalt voor een vitale kerk het onderscheid van jong en oud. Een vitale kerk heeft primair te maken met de doop. Als dat het uitgangspunt is, dan spreken we niet allereerst over jongeren vanwege hun jong zijn, maar vanwege hun gedoopt zijn (vgl. Root 2014, 127-133). Een vitale kerk wordt dan niet gemeten aan de leeftijd, maar aan in hoeverre de doop daadwerkelijk vernieuwing brengt in de kerk en daarbuiten. Daar ligt het startpunt voor het nadenken over het kerkelijk commitment van jong en oud.

Veel van ons denken en onderzoeken gaat, als *tweede beschouwing*, over de vraag waarom mensen de kerk verlaten. Het is goed om verhalen van kerkverlaters te horen en er waar mogelijk lering uit te trekken. Maar vanuit de gedachte

• *De kerk verlaten of er juist blijven hangt samen met identiteitsontwikkeling*

dat kerk-zijn geen vanzelfsprekendheid is, is de werkelijk interessante vraag: waarom geloven mensen en maken ze deel uit van de kerk?

Hier zijn positieve invloeden te benoemen zoals de rol van ouders. Steeds blijkt uit onderzoeken dat kinderen van mening zijn dat hun ouders de belangrijkste rol hebben gespeeld in de ontwikkeling van hun religieuze identiteit. Socioloog De Graaf beargumenteert dat in het samenspel van landenkenmerk en individueel kenmerk (het interactie-effect) religieuze ouders in seculiere landen meer moeten investeren in de religieuze opvoeding dan ouders van kinderen in een religieus land. De invloed van individuele religieuze socialisatie door ouders is van grotere invloed op de ontwikkeling van de religiositeit van kinderen dan in een religieuze samenleving (De Graaf 2013, 18; Kelley en De Graaf 1997, 655). Van de Koot geeft een helder overzicht van ontwikkelingen en aspecten van geloofsopvoeding en geeft aan dat de mate waarin het geloof van ouders belangrijk en betekenisvol is een rol speelt, evenals dat de religieuze overeenstemming tussen ouders van positieve invloed is (2013, 45).

Ook zijn er wat in de literatuur wordt genoemd: de *significant others*. Hierbij valt bijvoorbeeld te denken aan de rol van grootouders. De grootouders niet zozeer als ‘de-opvoeders, maar als mede-opvoeders (Bengtson 2013, 18). Opvoeders, werkers in de kerk en leraren hebben aangaande geloofscommunicatie en

-overdracht naar jonge mensen grote verantwoordelijkheid, want het geloof en religieuze socialisatie waar kerkgang mee samenhangt, is iets dat wordt doorgegeven van generatie op generatie. In die zin ligt er een opdracht. Maar die opdracht verklaart niet alles. Want als het om geloof en kerkelijk commitment gaat is er – geloofsmatig gezien – ook het element van ‘gave’. Daar krijgen we via onderzoeken niet zomaar grip op.

De *derde beschouwing* heeft te maken met de rol en het zelfverstaan van de kerk. In de complexiteit van wat geloven en kerk-zijn is, willen Kinnaman en Matlock leren van de *resilient young disciples*. Zij noemen onder meer:

- het belang van werken aan gemeenschapszin en betekenisvolle intergenerationele relaties;
 - het belang van het jongeren helpen om talenten in te zetten voor God;
 - van het focussen op een relatie met Jezus;
 - maar ook van een *countercultural mission*: ga niet mee in onze egocentrische en angstige cultuur en leer jongeren een missionaire houding (Kinnaman en Matlock 2018, 208-209).
- Stefan Paas geeft in zijn boek *Vreemdelingen en priesters* (2015) mijns inziens een scherpzinnige analyse van de kerk in een post-christelijke samenleving. Hij gebruikt weliswaar niet de term *countercultural mission*, maar voert wel een pleidooi voor kleine groepen, die als minderheid, als ballingen, te midden van alle verwarring die dat meebrengt, priesterlijk aanwezig zijn door lofprijzing en zegen als bemiddelaars tussen God en wereld en vice versa (190-196). Het is een rijke metafoor, waar Paas diepgaand mee theologiseert in relatie tot de context van

vreemde deling zijn. De kerk – door het meervoudsgebruik ‘priesters’ slaat de metafoor ook op individuele christenen – krijgt een verbindende rol tussen God en wereld. In de uitwerking van de metafoor lijkt het verschil tussen Christus en kerk gradueel te zijn. Daarmee komt bij Paas het accent te liggen op de kerk als plaats waar Christus met gelovigen wil samenwonen en de kerk als mediator, in plaats van op de kerk als gemeenschap waar Christus met zondaren wil samenwonen en de kerk als schuilplaats. Terwijl juist in dat laatste beeld diepe solidariteit met de wereld schuilt.

Jonge mensen die graag actief iets willen betekenen voor de wereld, zullen het door Paas aangereikte beeld van de kerk als bemiddelaar aansprekend vinden. Maar daar staat tegenover dat juist in een tijd waarin ook van jonge mensen veel prestaties worden gevraagd het goed is om te benadrukken dat het verschil tussen kerk en wereld niet een andere rol is, maar een andere Heer. Ofwel, is nadruk op de boodschap ‘Christus is anders’ uiteindelijk niet heilzamer dan nadruk op de boodschap ‘jij bent anders, of de kerk is anders’? Dat begint niet bij wat je moet doen, maar geeft een meer ontspannen ruimte om te ontdekken wie je bent. Daarmee komt liturgisch gezien het accent niet op de lofzang en zegen te liggen, zoals bij de metafoor van priester, maar op de verkondiging en sacramenten, waarin Christus tot ons komen wil.

Ten vierde, we hebben gezien hoe keuzes om de kerk te verlaten of om juist te blijven samenhangen met identiteitsontwikkeling. Identiteit speelt zich af tussen individualiteit en gemeenschappelijkheid. Biedt de kerk ruimte aan jonge

mensen om na te denken over hun individualiteit in relatie tot God? En zijn er voor hen voorbeeldfiguren voorhanden als het gaat om geloven en het vinden van je weg daarin? Dat zijn vragen waarvan het goed is dat een kerk zichzelf die stelt. Psycholoog Marcia en anderen spreken over de processen van ‘exploratie’ en ‘commitment’ die een rol spelen bij identiteitsontwikkeling (1993). Bij alle nadruk in de kerk op commitment is een belangrijke vraag: hoeveel exploratiemogelijkheden zijn er in de kerk en het jeugdwerk? Is er ruimte voor het stellen van vragen, het opdoen van ervaringen en het zoeken naar passende vormen en plaatsen?

Tot slot

Er zijn (post-)adolescenten die christelijk zijn opgevoed, maar het geloof vaarwel zeggen. Er zijn jonge mensen die de kerk vaarwel zeggen, maar blijven geloven. En er zijn jonge mensen die actief betrokken zijn bij en aan de kerk. Welke weg ook wordt gegaan, het is voor alle jonge mensen nauw verbonden met identiteitsontwikkeling, waarbij ze zich verhouden tot hun sociale omgeving. Daarin zijn een aantal factoren belangrijk.

- Geloof wordt overgedragen, evenals religieuze socialisatie in de kerk. Ouders spelen een cruciale rol.
- Jonge mensen hebben ruimte nodig om te exploreren en hun (kerkelijke en/of geloofs)-identiteit te ontwikkelen. Ook het zoeken van antwoorden op (intellectuele) zin- en levensvragen speelt daarbij een rol.
- Relationaliteit en authenticiteit spelen een grote rol, waarmee ruimte wordt gegeven aan

de ander. Dit geldt ook voor orthodox-christelijke jongeren.

- Het is van belang dat kerken fundamenteel nadenken over wie jongeren zijn en wie de (gemarginaliseerde) kerk is.

En dit alles met urgentie en tegelijkertijd ontspanning, want de Heer van de kerk is ook betrokken op de 21^e eeuw.

Noten

- ¹ <https://www.barna.com/research/church-attendance-trends-around-country/> (gezien november 2019).
- ² Zie <https://www.onderwegonline.nl/wp-content/uploads/2015/03/Twintigers-tussen-zuil-en-wereldstad.pdf>
- ³ <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2017/0aandeel-gods-dienstige-jongeren-gedaald>
- ⁴ <https://visie.eo.nl/2019/10/psalmen-en-openbaring-favoriete-bijbelboeken-van-jongeren/>
- ⁵ <https://www.youtube.com/watch?v=T58kP46s5Gw> (gezien 15 juni 2020)

Literatuur

- Bengtson, V.L., Putney, N.M. & Harris, C.H. (2013). *Families and Faith. How Religion is passed down across Generations*. New York: Oxford University Press.
- Faix, T., Hofmann, M. & Künkler, T. (2014). *Warum ich nicht mehr glaube. Wenn junge Erwachsene den Glauben verlieren*. Witten: SCM-Verlag.
- Graaf, N.D. de (2013). Oorzaken en enkele gevolgen van ontkerkelijkijking. Theoretische reflecties en empirische uitkomsten. In: M. te Grotenhuis e.a. (red.), *Ontkerkelijkijking, nou en...? Oorzaken en gevolgen van secularisatie in Nederland* (pp. 9-26). Delft: Eburon.
- Hart, J. de (2014). *Geloven binnen en buiten verband. Godsdienstige ontwikkelingen in Nederland*. Den Haag: SCP-publicatie.
- Kelley, J. & Graaf, N.D. de (1997). National Context, Parental Socialization, and Religious Belief: Results from 15 Nations. *American Sociological Review* 62 (4), 639-659.
- Kinnaman, D. & Matlock, M. (2018). *Faith for Exiles. 5 proven ways to help a new generation to follow Jesus and thrive into digital Babylon*. Grand Rapids: Baker Books.
- Koot-Dees, D. van de (2013). *Prille geloofsopvoeding. Een kwalitatief onderzoek naar de rol van geloven in jonge protestants-christelijke gezinnen in Amsterdam*. Zoetermeer: Boekencentrum.
- Marcia, J., Waterman, A., Matteson, D., Archer, S. & Orloffsky, J. (1993). *Ego identity: A handbook for psychosocial research*. New York: Springer-Verlag.
- Nagel-Herweijer, C., Linden, L. van der, Wondergem, J., Bierenbroodspot, D.-J., La Porta, V. & Zuidam, R. (2018). *Onderzoek naar het jeugdwerk binnen de Protestantse Kerk in Nederland*. Utrecht: PKN/JOP.
- Need, A., Graaf, N. de & Ultee, W. (2000). Levensloop en kerkverlating. Een nieuwe en overkoepelende verklaring voor enkele empirische regelmatigheden. *Journal for the Study of the Pseudepigrapha* 75 (3), 229-257.
- Paas, S. (2015). *Vreemdelingen en priesters. Christelijke missie in een postchristelijke omgeving*. Zoetermeer: Boekencentrum.
- Perrin, R.H. (2020). *Changing Shape. The Faith Lives of Millennials*. Londen: SCM Press.
- Root, A. (2014). *Bonhoeffer as youth worker: A theological vision for discipleship and life together*. Grand Rapids: Baker Academic.
- Visser-Vogel, E. & Sonnenberg, P.M. (2020). *Geloof en missie in het leven van jongeren. Een onderzoek naar het missionair bewustzijn en handelen van christelijke jongeren*. Utrecht: OJKC/PTHU.

Ronelle (dr. P.M.) Sonnenberg is universitair docent Praktische Theologie/Youth Ministry aan de Protestantse Theologische Universiteit en predikant in de Protestantse Kerk in Nederland. E pmsonnenberg@pthu.nl

Thuis zijn in de kerk

Enige tijd geleden was er in mijn gemeente een soepbuffet. Op zaterdag kwamen er zo'n honderd mensen naar het jeugdcentrum. Jongeren, mensen van mijn leeftijd, maar vooral jonge gezinnen. Met z'n allen zaten we rondom tafels en aten diverse soorten soep. Hier konden we ons het huisgezin van God voelen. Aanwezig zijn bij zo'n maaltijd appelleert aan het gevoel ergens bij te horen. In de bezinning op kerkverlating is het dus niet onbelangrijk om dit 'thuis voelen' te begrijpen.

Ik zal in deze bijdrage eerst het thuisgevoel verkennen, vervolgens ga ik er wat dieper op in met behulp van de motivatiepsychologie. Aan de hand daarvan geef ik ook enkele toepassingen. Wetend dat de kerk niet bestaat bij de gratie van een thuisgevoel, zal ik aan het eind van deze bijdrage dat wat psychologisch gezegd is, praktisch-theologisch enigszins deconstrueren. In de loop van het artikel verwijst ik naar een onderzoeksrapport over stille kerkverlating (Schaeffer en Wijma-van der Veen 2020).

Thuisgevoel

Als ik een paar gedachtesporen verken bij 'thuisgevoel', blijken die vooral positief. Je thuis voelen gaat over vertrouwdheid, over vanzelfsprekendheid, over het besef dat je niet bevraagd wordt en dat de dingen gaan zoals ze gaan. Als je je thuis voelt, mag je jezelf zijn en wordt er niet op ieder slakje zout gelegd. 'Thuis' verwijst naar een plek van geborgenheid, veiligheid, een plek waar je graag naar terug gaat als je ver weg bent geweest. Een plek waarnaar je heimwee hebt als je in een lastige situatie zit. Een plek dus kennelijk waar de goede herin-

neringen beginnen. Het spreken over 'een plek' duidt op de fysiek-ruimtelijke bepaaldheid van het thuisgevoel. Hier zijn we ons tijdens de coronacrisis sterk van bewust geworden. Herinneringen hechten zich aan geuren, geluiden, hout en steen. De mus en de zwaluw uit Psalm 84 verlangen niet naar een sfeer, maar naar een plaats in een gebouw.

Met deze associaties heb ik het meest belangrijke niet genoemd en dat is het besef ergens bij te horen. Een *sense of belonging* kan omschreven worden als: de menselijke behoefte om een aanvaard groepslid te zijn. Mensen willen behoren tot iets groters dan zichzelf. Het gaat dan niet alleen om vertrouwdheid, veiligheid en vanzelfsprekendheid, maar ook om de behoefte om aandacht van anderen te ontvangen en aan anderen te geven. Om jezelf als iemand met een identiteit te kunnen ervaren en om met anderen buiten jouzelf te communiceren, heb je dit grotere geheel nodig.

Sense of belonging geeft ook de spanning aan tussen (in psychologisch vocabulaire) 'socialisatie' en 'individuatie'. In de sociologie wordt ook wel gesproken van de spanning tussen *being*

en *together*. Je moet jezelf ontwikkelen tot een herkenbaar individu te midden van een groep. In de moderniteit is het individu steeds meer de actor geworden in dit proces. De identiteit is niet meer een gegeven, maar een proces van zelfdefinitie (Bauman en Val 2011). Het verlangen ergens bij te horen blijft, mogelijk tot uiting komend in nieuwe verschijningsvormen. Harmen van Wijnen beschrijft in zijn proefschrift bijvoorbeeld dat jongeren zoeken naar nieuwe stamverbanden, die met name gefaciliteerd worden door digitale communicatie, een proces van *tribalisering* dus (Van Wijnen 2019). Als je niet ergens een thuisgevoel ervaart, geeft dat veel bekommernis en zul je toch naar een thuis zoeken, zo zegt een klassiek artikel over dit fenomeen (Baumeister en Leary 1995).

Voor dit artikel ga ik uit van de algemeen veronderstelde behoefte aan 'erbij horen'. Al door Maslow werd dit onderkend als een van de vijf basisbehoeften, waar nog steeds evidentie voor is (Tay en Diener 2011).

Er niet meer bij willen horen

Mensen die het soepbuffet-gevoel kwijt zijn, zullen zich ergens anders toe gaan verhouden. De manier waarop dat gebeurt, is complex. Christine Halse vat het in een overzichtsstudie naar *sense of belonging* als volgt samen:

'Door zowel de omstandigheden als door een keuze kan men wegglijden uit een bepaalde zingeving, uit een identiteit of uit het behoren tot bepaalde plaatsen en sociale bindingen. Dit kan soms gebeuren met een frequentie, snelheid en subtiliteit die nauwelijks te bespeuren of op te merken is totdat het aan een nauwkeurig onderzoek wordt onderworpen. Door dergelijke mechanismen

en processen wordt een positionering van 'ertoe behoren' of 'er niet toe behoren' als eigenschap toegeschreven aan individuele personen. Of ze wordt juist opgepakt, geminacht of weerstaan.'

(Halse 2018, 6 – eigen vertaling)

Als onderzoeksgegevens suggereren dat kerkverlating ontstaat door 'het niet meer thuis voelen' en 'er niet meer bij horen' (Schaeffer en Wijma 2019, 5), dan is dat om verschillende redenen een lastige verklaring.

In de eerste plaats is ieder proces van zich niet meer thuis voelen uniek. De ontwikkelingsgang van je ergens thuis voelen of niet meer thuis voelen, wordt door iedereen afzonderlijk gemaakt. Ergens treedt er een conflict op met wat ooit veilig, vertrouwd en vanzelfsprekend was. Er ontstaat een moment dat je het vertrouwde niet meer wilt en de vanzelfsprekendheden een bedreiging worden. Het kan zijn dat je je eigenlijk nooit hebt thuis gevoeld en het kan ook zijn dat het je niet thuis voelen zich langzaam heeft ontwikkeld (Schaeffer en Wijma 2020, 6).

In de tweede plaats maken empirische gegevens over kerkverlating niet duidelijk wat de relatieve betekenis is van het thuisgevoel. Het lijkt mij beter om het te beschouwen als een noodzakelijke conditie dan als een verklaring. Het is net als bij een griepvirus: je kunt griep krijgen, maar er zijn bepaalde voorwaarden nodig om het virus actief te laten worden. Je hebt een slechte conditie, je hebt te veel stress, eet ongezond en daardoor wordt het virus actief. Toegepast op deze thematiek: het ontbreken van een thuisgevoel is een noodzakelijke conditie die pas actief wordt als er ook iets anders gaande is. Als het gezin of de gemeente niet in staat

is om het thuisgevoel te laten ontstaan of in stand te houden, is er een probleem. Maar dat probleem leidt alleen tot afstand nemen van de kerk als er ook andere factoren in het spel zijn. Misschien is er een ernstig ziekte, een conflict in de gemeente of een echtscheiding. Maar het kan ook gaan om sterke intellectuele twijfels bij het Godsbestaan. Je kunt je niet happy voelen bij de gemeente, maar pas omdat je overtuigingen veranderen, neem je daadwerkelijk afscheid van de kerk.

In de derde plaats lijkt het steeds moeilijker om door onderzoek patronen van kerkverlating te kunnen aanwijzen. De veranderingen in generaties gaan snel. Daardoor weten we niet meer goed of wat er tussen de voorgaande en onze generatie gebeurd is, ook van toepassing is op de verhouding tussen ons en de volgende generatie. De jongeren die nu opgroeien, behoren tot de generatie Z, de eerste generatie die zich geen wereld zonder internet kan herinneren, ook wel de *iGeneratie* of *digital natives* genoemd.

Generatie-expert Aart Bontekoning noemt de huidige kinderen ‘de bewuste generatie’, de generatie met een ontstellend goed reflectief vermogen, maar dus ook met een altijd actieve geest. Het hoge bewustzijnsniveau is mogelijk causaal gecorreleerd aan stress bij kinderen en jongeren. Veel van de huidige opvoeders zijn *millennials*, geboren na 1980. Zij hebben ook hele snelle veranderingen meegemaakt in de wereldorde zoals de opmars van de digitale techniek, veranderingen in sociale verhoudingen (bijvoorbeeld de vanzelfsprekendheid van werkende vrouwen), die impact hebben op de opvoedingscultuur (Bontekoning 2019).

We kunnen maar moeilijk voorspellen hoe veranderingen verder gaan, moeilijk voorspellen waarom jongeren de kerk zouden gaan verlaten en we kunnen dus ook moeilijk maatregelen nemen.

Inzichten vanuit de motivatiepsychologie

Valt er dan niets te zeggen over het al of niet bevorderen van ‘thuisgevoel’? Ik denk het wel. Het thuisgevoel is, zo gaf ik aan, een belangrijke conditie voor kerkelijke betrokkenheid. Om het beter te begrijpen vind ik de motivatietheorie van Ryan en Deci behulpzaam (voor een recente samenvatting: zie Ryan en Deci 2017). De theorie gaat uit van drie basisbehoeften van mensen: autonomie, verbondenheid en competentie.

- Bij *autonomie* gaat het niet om onafhankelijkheid, maar om de vrijheid om zelf keuzes te kunnen maken. De persoon voelt zich autonoom als hij zichzelf als oorzaak kan ervaren van zijn handelen.
- *Verbondenheid* is de behoefte om in interactie te zijn met anderen, daarin verbinding te ervaren en ook de behoefte om iets voor anderen te betekenen.
- *Competentie* gaat over de behoefte daadwerkelijk effect te zien van het eigen handelen. Mensen willen graag ergens aan werken en er ook resultaat van zien.

Als aan deze behoeften is voldaan, dan zullen mensen ‘zich wel bevinden’, kunnen ze zich ontwikkelen en zijn ze ook gemotiveerd om zich ergens voor in te zetten. Mensen zijn dan ook

meer geneigd mee te doen (*adaptatie*), terwijl frustratie van behoeften leidt tot het jezelf niet aanpassen (*maladaptatie*) en je minder goed voelen.

De theorie heeft inmiddels veel evidentie en helpt ook in die situaties waarin motivatie een veel signaleerd probleem is, zoals in het onderwijs (Van Steenkiste e.a. 2009; Aelterman e.a. 2018). Ik permitteer me hier een toepassing op kerkverlating. Het zich-niet-meer-thuis-voelen leidt immers tot het niet meer gemotiveerd zijn voor de kerk en besluiten dat je er niet meer bij wilt horen. Daarom zal ik enkele gegevens uit het onderzoek naar stille kerkverlaters vergelijken met de basisbehoeften. Voor zover mij bekend is er geen empirisch onderzoek over kerkverlating dat gebruikmaakt van deze theorie.

Autonomie

Hier is de vraag aan de orde of we in de kerk de gelegenheid hebben om te kiezen. In het onderzoek naar stille kerkverlating ligt hier een probleem. De sociale druk van de kerk wordt als groot gevoeld. Als je een klein beetje afwijkt van de groep, dan is het problematisch: ‘Je mag wel een beetje een andere mening hebben, maar eigenlijk word je geacht hetzelfde te vinden’ (Schaeffer en Wijma-van der Veen 2020, 6). Stille kerkverlaters voelen ‘het niet vrij zijn in hun persoonlijke geloofskeuzes’ als een frustratie. Dit wordt versterkt door de theologische lading die geloofskeuze heeft voor opvoeders. In het gereformeerde denken kiezen mensen niet voor God, maar God kiest voor de mens. De claim van het verbond kan, tegen de bevrijdende bedoeling, als een beknelling worden

ervaren. Als een jongere zich eraan onttrekt, leidt dit tot een lastige dynamiek waarin de ouder zich schuldig voelt over tekortschieten en de jongvolwassene het gevoel heeft van miskenning: hij of zij is degene die het gezin een groot verdriet bezorgt.

Het is lange tijd geen probleem geweest dat mensen de keus van God met hun eigen keus beaamden. Nu dit niet meer het geval is, moet de gemeente van God meer dan ooit een fijnzinnig gevoel ontwikkelen voor dat wat afwijkt. Tegen het eigen gevoel in moet je mensen accepteren die het moeilijk vinden om zich aan te passen aan de groep (vgl. Bosscha 2019).

Verbondenheid

In vrijwel alle kerken is er een waaier aan activiteiten waar verbondenheid ervaren wordt. Voor allerlei doelgroepen. Er zal niet overal een soepbuffet zijn, maar er zijn kringen te over, met allerlei thema's. Het is toch best gezellig in de kerk, zou je zeggen. Maar mensen die via de achterdeur de kerk verlaten, zijn geen doelgroep. Zij ondervinden naar eigen zeggen geen luisterend oor, steun en vertrouwen (Lengkeek 2019).

Hier is een basaal probleem: degenen die bijna geen stem meer hebben, willen toch gehoord worden. In de kerk moeten we opmerken en luisteren. Waarom is dat moeilijk? Als ik de citaten uit de interviews lees, ligt het aan twee dingen. In de eerste plaats is het moeilijk om kritische vragen te horen over cruciale geloofspunten. Men heeft de neiging om zich hiervoor af te schermen of zich te verdedigen. In de tweede plaats is er machteloosheid, die leidt tot het niet-

communiceren. Dit brengt iemand, die drie keer een kerk heeft verlaten, tot de uitspraak: ‘Ze wisten geen raad met me’ (Lengkeek 2019, 11). Op dit punt haast ik mij te zeggen dat communicatie van twee kanten komt. De kerkverlater had zijn eigen aandeel in wat er zich afspeelde. Het is dan ook te makkelijk om ambtsdragers en medegemeenteleden in een collectieve verdachtenbank te zetten.

Evenwel is de kerk geroepen tot gezonde zelfkritiek. Bewustheid van de natuurlijke neiging tot afweer en non-communicatie hoeft dan niet te verlammen. Soms leidt het tot creatieve actie. Ik was bijvoorbeeld aangenaam verrast door het verslag over het werk van Ed Buitendijk in Valkenburg. Hij bracht een grote groep jongeren van 18-plus via persoonlijke contacten bij elkaar en kreeg ze nota bene terug op catechisatie (Kas 2019).

Ik vraag in verband met verbondenheid ook aandacht voor nog iets anders. Het valt mij op dat het in de interviews bij stille kerkverlaters vaak gaat over volwassenen in contact met andere volwassenen en niet zozeer over het gezin. Ik denk dat aandacht voor het gezin apart geadresseerd moet worden. De tendens in de onderzoeken is dat ontbinding vroeger lijkt te beginnen (Slenderbroek-Meints en Wijma 2011, 47v.). Tegelijk weten we uit grote studies onder jongeren dat ouders en gezin de belangrijkste steunbron zijn voor kinderen tot in de adolescentie. De binding aan waarden wordt in het gezin tot stand gebracht (De Hart 1990, 1986). Anderen kunnen hier een bijdrage aan leveren, maar zijn voor het gevoel van binding additioneel (vgl. Bertram-Troost 2006, 303-306). De kerk is dus voor kinderen en

jongeren een steunbron *via het gezin*. Aandacht voor verbondenheid met gezinnen is daarom wellicht minstens zo belangrijk als aandacht voor individuen. Ik kan mij voorstellen dat het jeugdwerk met ouders nadenkt over een gezinsgericht aanbod van activiteiten naast het traditionele aanbod gericht op groepen leeftijdsgenoten.

Competentie

In de interviews onder stille kerkverlaters vind ik geen verhalen van mensen die zeggen: ‘We zijn weggegaan omdat we niet konden bijdragen aan het gemeenteleven.’ Dat kan te maken hebben met de geleidelijke verschuiving naar de rand van een gemeente. De betrokkenheid neemt af en men zet zich als vanzelf minder in. Juist van hen wordt het al niet meer verwacht.

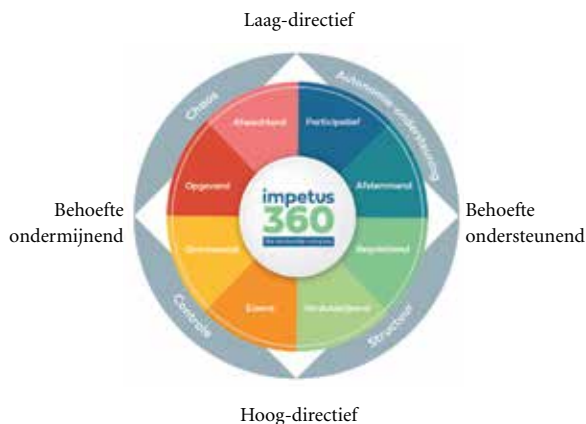
Maar het kan ook te maken hebben met een meer algemene praktijk waarbij vanzelfsprekende inzet van alle gemeenteleden niet gecultiveerd wordt. In dat geval is het wellicht de basisbehoefte waar de kerk het minst aan tegemoet komt. Wordt er onbedoeld te veel een consumptiekerk in stand gehouden?

De vraag naar de toekomst is dan: hoe krijgt men het voor elkaar om kinderen van jongs af aan het gevoel te geven dat ze iets bijdragen? Hoe kun je ze laten ervaren dat ze niet slechts deelnemers zijn aan het buffet, maar van meet af aan onderdeel zijn van het keukenpersoneel? Dat begint niet pas als je belijdenis hebt gedaan en je gevraagd wordt een ‘gaven-en-talenten-lijstje’ in te vullen. Als je thuis bent, dek je de tafel. Als je in de kerk meedoet, heb je een taak, ook al ben je nog klein.

De praktijk: ondersteunende gedragingen

Ik wil nog even doorgaan op wat we weten uit de motivatiepsychologie. In het onderzoek naar de basisbehoeften in het onderwijs ontwikkelden onderzoekers van de Universiteit Gent een model waarin zij laten zien wat er nodig is om aan de basisbehoeften te voldoen. Zij ontdekten twee dimensies in het handelen van leraren (Aelterman e.a. 2018). De eerste gaat over behoefteondersteuning: je kunt behoeften ondersteunen en je kunt ze ondermijnen. De tweede gaat over de mate van directiviteit: je kunt je hoog directief opstellen en ook laag directief.

Wanneer je dit uitwerkt zijn er vier behoefteondersteunende gedragingen: participatief, afstemmend, begeleidend en verduidelijkend. Behoeft ondermijnende gedragingen zijn: afwachtend, opgevend, dominerend en eisend.

Wat links staat, is niet per definitie fout, maar over het algemeen is alles wat rechts in de cirkel

staat, wenselijker dan wat links staat. Zo kan het in sommige gevallen nodig zijn om dominant of eisend te zijn, maar het klimaat moet getekend worden door het laten participeren, afstemmen, begeleiden en verduidelijken.

Uit het model zijn twee risico's voor de kerk af te leiden, waarmee het thuisgevoel gefrustreerd wordt.

- De eerste (in het segment 'afwachtend') is dat er te veel verwacht wordt van de eigen inbreng van individuele gemeenteleden. Als van iedereen initiatief en authentieke inbreng wordt verwacht, loop je het gevaar een gevoel van chaos uit te lokken.
- Het tweede (in het segment 'eisend') is dat je voor eenmaal gemaakte afspraken onvoorwaardelijke instemming van de leden eist. Door een eisende houding loop je het gevaar om controle te communiceren.

Het eerste risico is er bij een gemeente van het charismatische type (die zich vooral laat leiden door authenticiteit en spiritualiteit). Het tweede is er bij het dogmatische kerktype (die zich vooral laat leiden door de leer en het kerkrecht). Gemeenten met een gereformeerd karakter kunnen een dubbel risico lopen. Aan de ene kant wordt er van ieder gemeentelid mondigheid verwacht. Iedere gelovige wordt geacht om over alles mee te denken. Aan de andere kant kan met een strak regime opgelegd worden wat een synode heeft beslist.

Behalve risico's op het niveau van de kerk zijn er met behulp van het model ook een paar problemen te verhelderen in de communicatie met potentiële kerkverlaters.

- Het eerste gaat over het autonomie-ondersteunend zijn tegenover het creëren van chaos. Er is een overgangsprobleem van het segment ‘participeren’ naar het segment ‘afwachten’. Zoals gezegd, is het belangrijk dat mensen zelf iets te kiezen hebben en dat ze hun handelen terug kunnen brengen tot die keuzes. Dit kan bij ambtsdragers of medegemeenteleden echter gemakkelijk leiden tot de houding van afwachten.

Dit werkt ongeveer als volgt. Zodra iemand twijfels uit, gaat er bij die ander een waarschuwingsslampje branden. Die denkt: ‘Wat ik nu zeg is beslissend en moet effect hebben. Deze mens moet weer denken zoals het behoort.’ Maar dit soort overwegingen legt je lam, omdat je beseft dat je voorzichtig moet zijn. De goede intenties resulteren dan in vrijblijvendheid en er volgt geen echt gesprek. Er ontstaat non-communicatie. Als je dus wilt communiceren, moet eerst het waarschuwingsslampje uit. Je moet participatie verwachten zonder een vooropgezet doel.

- Het tweede gaat over de overgang van ‘structureren’ naar ‘controleren’, zoals die te zien is in de segmenten ‘eisend’ en ‘verduidelijkend’. Tussen eisen en verduidelijken zit een subtiel verschil. Eisen communiceert tussen de regels door geweld. Verduidelijken doet dit niet. We kunnen duidelijk maken hoe de kerkdienst er bij ons uit ziet en er mensen voor uitnodigen. De communicatie heeft echter pas een goede kwaliteit als we de ander niet impliciet willen beheersen. Voor je het weet zit je in de sfeer van het eisen in plaats van het verduidelijken. Tegelijk biedt inzicht in de overgang perspectief. Je kunt kennelijk ook duidelijk zijn zonder eisend en beheersend te zijn.

Het huisgezin van God: een kleine deconstructie van het thuisgevoel

In deze bijdrage zijn begrippen uit de motivatiepsychologie gebruikt om de ervaringscategorie ‘zich thuis voelen’ te duiden. Omdat de psychologie voor de praktische theologie een hulpwetenschap is, zal ik deze duiding tot slot in gesprek brengen met enkele andere theologische noties. De volgende drie vragen zijn te stellen.

Het huis wordt gebouwd

De eerste vraag betreft de vanzelfsprekendheid van de positieve kadering van het thuisgevoel, zoals ik die in het begin van dit artikel woorden heb gegeven. Een thuisgevoel ontstaat daar waar vertrouwdeheid, veiligheid en vanzelfsprekendheid is. Vertaald naar de kerk is het de plek waar een mens en een zwaluw graag naar terugvliegen, omdat je er kunt schuilen bij God. Bij het opgroeien in gezinnen kunnen zich (extreme) vormen van onveiligheid voordoen. In de kerk is er ook een potentiële onveiligheid, die we niet alleen kennen uit misbruik, maar die ook schrijnend blijken uit de verhalen van stille kerkverlaters. Bijvoorbeeld dat mensen zich onmachtig voelen om in gesprek te gaan met mensen die twijfels hebben, die zich vervolgens gaandeweg onttrekken.

Bijbels-theologisch geldt dat de boodschap van het evangelie niet de opdracht is om een veilig huis te creëren, of alleen geldig is in situaties waar condities voor het thuisgevoel op orde zijn. Het evangelie zegt dat Jezus zelf bij de mensen komt wonen. Hij sticht zich een huis, daar waar mensen niet voor elkaar kiezen, maar aan elkaar gegeven worden. Wat Jezus

zegt tegen Zacheüs: 'Ik moet heden in uw huis zijn' (Lukas 19:5), tekent de beweging. Bij een bijbels-theologische weging van het thuisgevoel moeten we denken in een beweging van boven naar beneden en niet van beneden naar boven. Met het toepassen van de motivatietheorie kom je mogelijk in de sfeer van een pakket oplossen. Als maar aan de behoeften is voldaan, komt het wel goed. Zo werkt het dus niet. Als dat zo was, was het allang mogelijk geweest de dramatische afwezigheid van 18-25-jarigen te stoppen.

Een verder gaande duiding benadrukt dat de krimp van de kerk een oordeel is, dat alle instrumentele denken uit handen slaat (Dekker 2011). God bouwt en breekt weer af, misschien wel vanwege het gemor in onze tenten (Psalm 106:25), misschien omdat we de eenheid zo makkelijk hebben verbroken of zo makkelijk van Christus zijn afgedwaald (Bouter 2020). De opdracht voor de praktische theologie lijkt me om gelaagd te spreken over het thuisgevoel.

Betekenenissen

De tweede vraag betreft de overdracht van betekenissen. De motivatiepsychologie geeft belangrijke inzichten over de condities (wat is nodig om een thuisgevoel in stand te houden), maar geeft geen aandacht aan betekenissen. De praktische theologie, die communicatie van het evangelie als onderwerp heeft, stelt zich de vraag hoe betekenissen gecommuniceerd worden (Grethlein 2012). De schokkende conclusies die Piet van der Ploeg in 1985 trok over het verval van de gereformeerden, was dat betekenissen niet werden overgedragen. De oudere generatie was er geen drager van. Het aantal

gereformeerden werd niet alleen minder, maar gereformeerden werden steeds minder gereformeerd (Van der Ploeg 1985, 107). Kerkverlaters rapporteerden dat ouders niet in staat waren betekenissen te verwoorden. Betekenisoverdracht werd in dit onderzoek vooral ervaren als een cognitieve kwestie. Een betekenis leg je uit. Als je er geen woorden aan weet te geven, draag je niets anders over dan een leeg testament. Deze kwestie is van groot belang.

Het is echter de vraag of we dit gebrek aan cognitieve overdracht nu nog zo aan kunnen treffen. Er wordt de laatste decennia behoorlijk wat meer gepraat met kinderen dan vroeger. Bovendien zijn we inmiddels gaan inzien dat betekenissen juist door praktijken overgedragen worden. Als betekenissen niet belichaamd zijn, schieten ook woorden tekort. Wellicht dat dit ook in 1985 al aan de hand was. In ieder geval stelt het ons voor de vraag of onze praktijken inhoudsvol genoeg zijn. Zijn rituelen zo sterk dat ze de herinnering voor eens en voorgoed blijven doordringen? Zodanig dat men de geur en smaak wil blijven ervaren en als de mus en de zwaluw in het huis van God wil blijven wonen?

Theologiseren voor iedereen

Dat brengt me bij een derde punt. Gemotiveerd zijn voor iets betekent dat je engagement hebt met het object. Kerkverlating is een proces waarin dit engagement afneemt. Je kunt dus zeggen dat we niet alleen bezig moeten zijn met de condities maar ook met de bronnen. Kinderen en jongeren moeten van jongs af aan theologiseren en de vraag leren stellen: 'Wie is God voor ons?' Ook opvoeders moeten theologiseren. In veel kerken zijn opvoedkringen.

Daar gaat het over de condities: hoe voeden we het meest effectief op, wat helpt het beste? Tegelijk moeten we dit soort kringen misschien ook invullen met bijbelstudies over bijvoorbeeld Psalm 78, 105 en 106, waarin ongehoorzaamheid en afval een serieus probleem is. Ouders wordt aangezegd dat zij niet het goede voorbeeld geven met daarbij de wens en het verlangen dat de volgende generatie haar hoop op God stelt (Psalm 78:6-7).

Perspectief

Met deze opmerkingen bedoel ik niet de waarde van het thuisgevoel te relativiseren. De metafoor van het huisgezin nodigt uit tot realisme. In het gezin wonen mensen van vlees en bloed die hun eigen sores, vragen en conflicten meedragen. Daarom beluister ik de inzichten uit de moti-
vatiepsychologie als een appèl om fijnzinnig te luisteren.

Ik keek tijdens het soepbuffet naar de kinderen die tussen de tafels door kropen. Zijn zij degenen die de kerk nieuw elan geven? Of zullen zij de stille kerkverlaters zijn van over twintig jaar? Bijbelse categorieën doorbreken de psychologische duidingen. De kerk ontwikkelt zich niet volgens voorspelbare wetmatigheden, maar groeit tegen de klippen op (Efeziërs 2:20-22).

Bram (prof.dr. A.) de Muynck is bijzonder hoogle-
raar Christelijke pedagogiek aan de Theologische
Universiteit Apeldoorn en lector Persoonsvorming
aan Driestar Hogeschool te Gouda.
E ademuyneck@tua.nl

Literatuur

- Aelterman, N., Vansteenkiste, M., Soenens, B., Fontaine, J., Haerens, L. & Reeve, J. (2018). Toward an integrative and fine-grained insight in motivating and demotivating teaching styles: The merits of a circumplex approach. *Journal of Educational Psychology*, 111 (3), 497-521.
- Baumeister, R.F. & Leary, M.R. (1995). The need to belong: Desire for interpersonal attachments as a fundamental human motivation. *Psychological Bulletin*, 117 (3), 497-529.
- Bertram-Troost, G. (2006). *Geloven in bijzonder onderwijs. Levensbeschouwelijke identiteitsontwikkeling van adolescenten in het voortgezet onderwijs*. Zoetermeer: Boekencentrum.
- Bontekoning, A. (2019). *Generaties in vergrijzende organisaties*. Haarlem: Mediawerf.
- Bosscha, I. (2019). Een kerkverlater is geen kind dat niet wil eten. *Nederlands Dagblad*, 12 oktober 2019.
- Bouter, E.E. (2020). *De Kerk heeft de toekomst*. Hoornaar: Gideon.
- Dekker, W. (2011). *Marginaal en missionair. Kleine theologie voor een krimpde kerk*. Zoetermeer: Boekencentrum.
- Grethlein, C. (2012). *Praktische Theologie*. Berlin: De Gruyter.
- Halse, C. (2018). Theories and Theorising of Belonging. In: C. Halse (ed.), *Interrogating Belonging for Young People in Schools*, pp. 1-28, London: Palgrave.
- Hart, J. de (1990). *Politieke en levensbeschouwelijke praktijken van Nederlandse middelbare scholieren*. Kampen: Kok.
- Kas, J. (2019). Kap de hand van God niet weg. In: *Onderweg* 5 (19), 13-15.
- Lengkeek, E.G. (2019). 'Wij werden niet gehoord en gezien'. Kerkverlating is een moeizaam proces. *Onderweg* 5 (19), 8-11.
- Ryan, R.M. & Deci, E.L. (2017). *Self-Determination Theory Basic Psychological Needs in Motivation, Development, and Wellness*. New York: The Guilford Press.
- Schaeffer, H. & Wijma-van der Veen, M. (2019). 'Is dit mijn kerk?' Over stille kerkverlating. *Onderweg* 5 (19), 4-7.
- Schaeffer, H. & Wijma-van der Veen, M. (2020). *Mij niet meer gezien. Onderzoeksrapport stille kerkverlating*. Zwolle: Praktijkcentrum TUK/VIAA.
- Slenderbroek-Meints, J. & Wijma, M. (2011). *Jong, [goed] gelovig & kerk*. Zwolle: Gereformeerde Hogeschool.
- Tay, L. & Diener, E. (2011). Needs and subjective well-being around the world. *Journal of Personality and Social Psychology*, 101 (2), 354-356.
- Wijnen, H. van (2019). Geloof en kerk in tijden van tatoeages en cyberpesten. *Wapenveld* 69 (3), 28-33.
- Vansteenkiste, M., Sierens, E., Soenens, B., Luyckx, K. & Lens, W. (2009). Motivational profiles from a self-determination perspective: The quality of motivation matters. *Journal of Educational Psychology*, 3, 671-688.

Zoeken naar het Hogere

‘De terugloop van kerkelijke bezoekers is niet van vandaag of gisteren. Het is een teken van de tijd. Al decennialang is er een afname gaande en deze zal volgens de voorspellingen de komende jaren alleen nog maar verder toenemen. De vergaande individualisering van onze samenleving, in al zijn aspecten, leidt tot leegstand en daarmee verliezen onze kerken met hun prachtige verschijningsvorm en hun belangrijke symbolische betekenis steeds meer hun noodzaak – maar niet hun betekenis. Want een kerk staat voor het zoeken naar het Hogere, naar iets dat het dagelijkse overstijgt.’

Dit zijn woorden van architect Floris Alkemade (1961). Hij is sinds 2015 Rijksbouwmeester. Op zijn initiatief werkten in Súdwest-Fryslân en Zaanstad twee architecten mee aan het opstellen van een kerkenvisie. In dit document buigen kerkelijke en burgerlijke gemeenten zich over vragen die opkomen ten aanzien van leegstaande kerkgebouwen als gevolg van krimp en uitstroom van kerkleden. Het gaat daarbij om veel kerken: 160 in Súdwest-Fryslân en 80 in Zaanstad. De vraag is hoe deze historische gebouwen bewaard kunnen blijven en lokale gemeenschappen ten goede kunnen komen.

Iedere kerk kent een eigen verhaal. De kunst is om het sublieme van een kerk te herkennen. Dat kan in de architectuur zitten, maar ook in het gebruik, de identiteit of de verhalen die bij het gebouw horen. Kerkgangers en niet-kerkgangers proberen via herbestemming kerkgebouwen te bewaren, zodat zij niet verdwijnen uit onze gemeenschappelijke belevingswereld.

De Andreaskerk in het Groningse Westeremden is zo’n karakteristiek gebouw dat op eigen wijze getuigt van een zoeken naar het Hogere. Gelukkig is deze kerk sinds 1973 in bezit van de Stichting Oude Groninger Kerken. Naast de kerk staat De Weem, een middeleeuwse pastorieboerderij, waar schilder en kunstenaar Henk Helmantel woont, werkt en exposeert.

Andreaskerk, Westeremden >

Chateaufort

Churros

DE LESALON

Leonidas

2000

2000

1975

1958

1958

1930

1930

1875

1875

-21

1702

1702

1811

1811

1858

1858

1870

1870

Kerkelijke betrokkenheid in baptisten- en evangelische gemeenten

Sinds vorig jaar bezoeken Johan (33) en Aline (29) regelmatig met hun kinderen Joas (2) en Eva (4) de zondagse samenkomsten in de gemeente. Ze komen uit een traditionele kerk in het centrum, maar voelen zich aangetrokken tot de diversiteit van sprekers, de liedkeuze en het kinderwerk in onze gemeente. Na een jaar sluiten ze zich graag aan als vriend van de gemeente. Tijdens het kennismakingsgesprek wordt gevraagd welke taken ze in de kerk zouden willen oppakken. Een ongemakkelijke stilte volgt. ‘Moet dat dan?’ Veel contact met andere mensen uit de kerk hebben ze niet. Ze bezoeken tweemaal per maand de samenkomsten, de andere zondagochtenden worden gevuld met mountainbiken en andere kostbare tijd en aandacht voor het gezin, die doordeweeks nogal eens ontbreekt.

Het zojuist geschetste gezin bestaat niet. Toch is de kans vrij groot dat dergelijke gezinnen herkenbaar zijn voor menige evangelische en baptistengemeente. In mijn dagelijks werk spreek ik regelmatig voorgangers van gemeenten die groei doormaken. Inmiddels meen ik in die gesprekken een patroon te ontwaren: de gemeente groeit op papier, maar op zondagochtend hoeven er nooit stoelen te worden bijgezet. Het blijft even moeilijk vrijwilligers te vinden voor activiteiten van de kerk en in financiën is de groei amper zichtbaar of zelfs omgekeerd. Wat is hier eigenlijk aan de hand? Om die vraag te beantwoorden, moeten we terug naar de baptistisch-evangelische kijk op de gemeente.

< Markthal, Rotterdam

Een congregationalistisch verhaal

In tegenstelling tot wat velen denken, gaat het baptisten en evangelischen niet zozeer om de doopwijze, maar om hun visie op de gemeente. Baptisten hebben in het kielzog van de Reformatie en Nadere Reformatie het evangelie vrij piëtistisch gelezen, waarbij persoonlijk geloof én het uitleven daarvan direct in verbinding werden gebracht met de visie op de kerk (De Vries 2009). De vraag voor vroege baptisten was dus niet: ‘Wat is de ware doop?’, maar: ‘Wat is de ware kerk?’ en vervolgens: ‘Wie horen daar dan bij?’

Baptisten formuleerden hun antwoord in de gemeenschap der heiligen en het priesterschap aller gelovigen. Volgens baptisten kon de ware kerk alleen bestaan uit volgelingen van Jezus in leer én leven. Door de geloofsdoop als het ware bij de voordeur van de kerk te plaatsen, vult de lokale gemeente zich dus enkel met discipelen

van Jezus. Eigenlijk hebben baptisten daarmee een sacramenteel antwoord geformuleerd op een ecclesiologische vraag.

Voor baptisten is de gemeente dan ook van groot belang. In de kerk komen volgelingen van Jezus samen die met elkaar zoeken naar wat Hij van ons vraagt. De gemeente is ook de plek waar Christus en Zijn wil ontdekt kunnen worden (Bakker 2016). Vanuit systematisch perspectief is dit een mooi verhaal. De spannende vraag is natuurlijk: wat blijft daar vandaag de dag van over in de praktijk?

Een weerbarstige praktijk

In 2017 kreeg ik de gelegenheid om juist die vraag te beantwoorden. Ik deed onderzoek naar de betekenis van de lokale kerk voor het alledaagse geloof van evangelisch-baptistische gelovigen. Ik vroeg naar alledaagse geloofsmomenten en de rol van de gemeente daarin. Via een baptistengemeente én digitale verzameling van verhalen via sociale media verzamelde ik 37 verhalen. Tot verbazing én bevestiging van velen, ontdekte ik geen aanwijsbare relatie tussen de gemeente en het alledaagse geloof (Vlasblom 2017). Dat is opmerkelijk voor een kerkverband dat juist die verbinding tot hoeksteen van zijn ecclesiologie heeft verklaard. Het onderzoek bracht een drietal zaken naar voren die mogelijk licht werpen op de betrokkenheid van deze gelovigen op hun plaatselijke kerk.

- Ten eerste bleek men moeite te hebben om het alledaagse geloof te identificeren. Veruit de meeste gebeurtenissen die de respondenten beschreven vonden langere tijd geleden plaats.
- Ten tweede gingen veel verhalen over situaties

die gekenmerkt werden door moeite en crisis. Toen werd doorgevraagd naar de invloed van de geschetste ervaringen op het geloofsleven, bleek deze opvallend positief: het is opmerkelijk dat juist deze verhalen worden gedeeld.

- Ten derde waren veel ervaringen sterk individueel omschreven en geplaatst in de persoonlijke relatie tussen God en de gelovige. Ongelovigen speelden zelfs een grotere rol van betekenis dan de gelovigen in de verhalen die men deelde.

In een volgende fase van het onderzoek werd de kerk wel als belangrijk gezien, maar vooral als faciliteit ter ondersteuning van de persoonlijke relatie met God. Hierdoor zet ik vraagtekens bij de betrokkenheid van baptisten en evangelische gelovigen op de kerk *an sich*. Wat is hier aan de hand?

De invloed van getuigenissen

Alle verhalen zijn (digitaal) verzameld via participierend narratief onderzoek. Deelnemers konden kiezen uit vier uitnodigende vragen die enkel te beantwoorden zijn via een verhaal. Vervolgens werden diverse vragen gesteld over de gedeelde ervaring: betrokkenen, tijdspanne, rol van gelovige, gemeente, etc.

Uit de verzamelde data ontstond het vermoeden dat de eerste twee constatering met elkaar zijn verbonden. Deelnemers hebben in hun geheugen gezocht naar ervaringen van langer geleden. Dat zijn dan ervaringen over pijn

- *Geen aanwijsbare relatie tussen gemeente en alledaags geloof*

en moeite, die tegelijk heel positief zijn geweest in het geloofsleven van de deelnemer.

Omdat iedere vertelling een specifieke configuratie is van een verhaal, ben ik gaan zoeken naar patronen. Binnen de evangelische beweging is relatief veel ruimte voor dergelijke persoonlijke verhalen. Naar mijn indruk volgen de gedeelde verhalen bijna allemaal de blauwdruk van het evangelisch geloofsgetuigenis: eerst is er een situatie waarin God afwezig lijkt, vertrouwen verdwijnt of op de proef wordt gesteld. Vervolgens valt op bijzondere wijze het licht van het evangelie op deze situatie, waardoor vertrouwen in God terugkeert. Tot slot verandert de situatie en komen eerder aangevochten overtuigingen in nieuw licht te staan: het is weer goed. Binnen de evangelische beweging is dit het moment om het verhaal te delen: op podia, sociale media of in het kerkblad.

Pastorale vragen

Uiteraard roept deze blauwdruk een aantal stevige pastorale vragen op. Want als de halleluja-ervaring centraal staat, waar is dan ruimte voor wat bedroefd maakt? Is er in onze gemeente wel genoeg ruimte voor verhalen over lijden, moeite en verdriet? Kunnen we ook authentieke verhalen vanuit de puinhopen van het leven delen, of zijn ze pas deelbaar na een veronderstelde ommekeer? Wat voor beeld geeft dat ons van geloven?

Vanuit het seculiere bedrijfsleven worden regelmatig 'faal'-avonden georganiseerd, waar werknemers en werkgevers faalervaringen delen en streven naar een 'life without filters'.¹ Zo'n initiatief vanuit het bedrijfsleven houdt ons als kerk de spiegel voor: welk deel van het leven de-

len wij met elkaar? Tegelijk is de vraag te stellen wat we dan precies met elkaar delen, zo komen we op de derde constatering uit het onderzoek.

Geloofsbeleving en keuzecultuur

Een verklaring voor de sterk individuele godsbeleving staat wat mij betreft niet los van de nadruk op het individu die in onze maatschappij is te vinden. Kijkend naar de cultuur, ontkomen we niet aan de conclusie dat de lokale kerk een faciliteit is geworden, en dat gemeenteleden consumenten zijn geworden.

Onze neiging naar consumentisme is door Zygmunt Bauman omschreven (Bauman 2000). Hij stelt dat het individualisme verbonden is met het kapitalisme: de werkelijkheid is verworpen tot een levensgroot winkelcentrum waar alles te koop is en persoonlijke genoegdoening hoogtij viert. Hierdoor is de westerse mens primair als consument gaan denken. Zo leerden we de kracht van keuze, wat alle vormen van solidariteit bevraagt, aldus Bauman.

Met studenten aan het Baptisten Seminarium spreek ik weleens over het leven als configuratiescherm, waarbij ieder individu zelf de knoppen beheerst, alles maakbaar lijkt en we de illusie van keuze hebben. Wanneer de kerk niet kan bieden waar ik op dit moment behoefte aan heb, zijn er talloze alternatieven. Met name digitale media brengen de beste muzikale performance en preken via YouTube of Spotify rechtstreeks in het comfort van de huiskamer, al multitaskend tijdens het hardlopen of forenzen.

Onze gemeente zendt sinds een aantal jaar de diensten uit via YouTube. Het oorspronkelijke doel was om zieken en ouderen die niet meer

in staat zijn om de diensten te bezoeken zo te voorzien van een live verbinding met de gemeente. De statistieken van YouTube laten zien dat er zo'n honderd gemeenteleden of vrienden per zondag meekijken, veel meer dan de zieken en kwetsbare ouderen. Van vrienden hoor ik regelmatig dat ze vanuit bed meeluisteren met de diensten. Immers: tijden veranderen en mensen moeten in de hectiek van een jachtig bestaan keuzes maken.

Waar overtuiging en betrokkenheid voorheen misschien vanzelfsprekend waren, is er een verschuiving gaande van obligatie naar consumptie, zo stelt ook Grace Davie. Zij vat dit samen als 'believing without belonging', waarbij de geloofsbeleving is ontkoppeld van het behoren bij een kerkelijke structuur (Davie 2007). Een keuzecultuur zet betrokkenheid dus onder druk.

Kijkend naar de kerk moeten we als baptisten en evangelische gelovigen de hand ook in eigen boezem steken. Het individualisme zit ook volop in onze geloofscultuur. Door sterk de nadruk te leggen op een persoonlijke keuze voor Jezus, een persoonlijke relatie met Hem en de persoonlijke doop, is het misschien niet verwonderlijk dat gemeenschappelijkheid daarmee vanzelf naar de achtergrond verdwijnt.

Daarnaast zijn evangelische en baptistengemeenten van oudsher grotendeels gevuld met gelovigen die overgekomen zijn uit traditionele kerken en de meer charismatische gemeenten. Deze gelovigen denken bij baptisten vaak het ideale midden te vinden. Een dergelijke 'circulation of the saints' zorgt bij ons soort kerken voor een vertraagd effect van secularisatie.

Ik vraag me daarbij af of mensen die kerkelijk gezien verhuizen, niet eigenlijk al met één been buiten de betrokkenheid staan die baptisten vanuit hun ecclesiologie van hen verwachten. Immers: veel mensen die onze gemeenten vullen, hebben vaak al eens een kerk verlaten. Soms door studie, een huwelijk of verhuizing, maar vaak ook zijn het jonge gezinnen die bewust de ene gemeenschap verruilen voor de ander. Hiermee hebben ze feitelijk de keuzecultuur al toegepast op hun betrokkenheid op de kerk. Kijkend naar de achterdeur van evangelische gemeenten is die deels in de richting van andere evangelische gemeenten, maar voor een deel ook gewoon in de richting van 'kerkloos'. Is kerkverhuizing niet drempelverlagend voor kerkverlating?

Toenemende complexiteit

De postmoderne voorganger en theoloog Brian McLaren is een invloedrijk denker binnen de vernieuwingsbeweging onder (ex-)evangelischen en neo-evangelicals. In zijn denken over geloofsontwikkeling leunt hij onder andere op het werk van Fowler.² McLaren heeft een model ontwikkeld van geloofsgroei, waarin hij vier ontwikkelingsfasen van geloof beschrijft (McLaren z.j.).

- De eerste fase 'simplicity' is sterk dualistisch: denkt in binnen/buiten en leunt op autoriteiten.
- In de tweede fase 'complexity' ontdekken we dat er verschillende antwoordmogelijkheden zijn op vragen, en wordt geloof pragmatischer. Hierbij wordt ingezet op dat wat 'werkt' en efficiënt is. Autoriteit is nog steeds belangrijk, maar meer ondersteunend als persoonlijke

• *Is kerkverhuizing niet drempelverlagend voor kerkverlating?*

groei. Met name de gemeentegroeimodellen uit de jaren negentig leunen sterk op deze principes.

- In de derde fase ‘perplexity’ komt men tot het inzicht dat de werkelijkheid zeer gecompliceerd is. De wereld bestaat uit meningen: wie weet wat er waar is? Autoriteit is veel minder belangrijk geworden en sterk gekoppeld aan authenticiteit. Mensen in deze fase waarderen niet zozeer de mensen die het goede antwoord geven, maar degenen die eerlijk zijn over hun vragen. Ze zijn kritisch naar mensen die proberen controle te houden over anderen door simplistische antwoorden te formuleren op veel complexere vraagstukken. Volgens McLaren verlaten veruit de meeste gelovigen in deze fase hun kerk.
- De vierde fase ‘harmony’ geeft vrede met de vragen met het leven. Sommige zaken zijn bekend, andere onbekend. De belangrijkste vraag is misschien niet: ‘Wat is waar?’, maar: ‘Wat is liefdevol?’ Er is geen wij/zij-denken meer in deze fase, alleen nog maar een ‘wij’.

McLaren constateert daarbij een aantal zaken die relevant zijn voor de situatie in onze kerken vandaag de dag. Veel grote kerken (en dan met name de evangelicals in de Verenigde Staten) zijn enkel in staat de eerste twee fasen te bedienen. Met name de derde fase vraagt om een grote mate van veiligheid en die kan alleen in kleinere settings worden geboden. Daarnaast constateert hij dat met name jonge mensen

momenteel veel sneller in de ‘perplexiteit’ terechtkomen. Was dat vroeger op je dertigste, nu kan dat al vroeg in de tienerjaren. Vanuit de toenemende digitalisering en globalisering komen jonge mensen dus steeds vroeger in aanraking met een grote diversiteit aan visies op het goede leven.

Laten we de invloed van digitale media op deze *millennials* dan ook niet onderschatten. Autoriteit zegt hun weinig; naast de voorganger op de kansel staan talloze andere meningen met die van hem op gelijke voet. De vraag naar authenticiteit is voor hen belangrijker: ‘Wat is nu het eerlijke verhaal?’ Leg dat naast de blauwdruk van het evangelisch geloofsgetuigenis en ik constateer op basis van mijn onderzoek en aanbevelingen dat baptisten en evangelischen hier echt stappen in zullen moeten zetten.

De nieuwe generaties gelovigen maken op jonge leeftijd kennis met een groter wordende complexe realiteit en visies op het goede leven. Deze zijn voor hen niet altijd in verbinding te brengen met de boodschap van de kerk. Soms omdat ze daar in hun beleving veel simplisme en dualisme tegenkomen, maar niet zelden omdat hun oudere geloofsgenoten niet goed op de hoogte zijn van hun sterk veranderde wereld. Voor deze generatie is de vanzelfsprekendheid van kerk en geloof echt voorbij.

Wat is er nodig?

Op basis van mijn onderzoek en de door verschillende auteurs gesignaleerde bredere tendensen in kerk en samenleving, voer ik graag een bescheiden pleidooi voor drie punten van ontwikkeling in baptisten- en evangelische gemeenten. Daarmee kunnen kerken zelf het

gesprek aangaan over inzichten die onze gemeenten versterken en verdiepen en zo onnodige kerkverlating wellicht doen afnemen.

- Ten eerste breek ik graag een lans voor het opnieuw nadenken over liturgie. Evangelische samenkomsten hebben regelmatig het karakter van een evenement, met hoge eisen aan kwaliteit, inzet van vrijwilligers en financiën. Hoe voorkomen we dat we blijven voldoen aan de eis van het spektakel? Nadruk op liturgie als het vieren van het alledaagse kan ons opnieuw leren dat Christus zich niet alleen in de bijzondere beroering van het evenement laat vinden. Misschien ontdekken we Hem juist wel in het reguliere ritme van verstillend en ontstaan daar steeds meer momenten van verwondering.
- Ten tweede pleit ik voor spreekruimte voor eerlijke vragen en de authentieke verhalen in ons soort kerken, waar het hele leven bespreekbaar is en ruimte is voor het *faalverhaal*. Een ruimte waar we podium kunnen bieden aan hedendaagse tollenaars, overspelige voorgangers, corrupte politici, valse zangers, ongenezen zieken, gevallen godsmannen en vrouwen en ieder ander die zoekt naar een genadig God. Een ruimte waarin we in alle bescheidenheid proberen aan te sluiten in taal en cultuur bij de zoektocht naar het goede leven.
- Tot slot denk ik dat openheid naar de vragen van buiten van wezenlijk belang is om ons scherp te houden bij de actualiteit van het maatschappelijk discours. Hierdoor (her)ontdekken we de relevantie van het evangelie in vraagstukken rondom identiteit, intimiteit en kwetsbaarheid.

Gezinnen als dat van de fictieve Johan en Eline vormen voor baptisten en evangelischen vermoedelijk het nieuwe normaal. Ze zijn af en toe aanwezig en op zoek naar vrije vormen van verbinding. Zijn onze gemeenten dan vooral een facilititeit of willen we meer zijn? Misschien is het niet erg om als facilititeit gevonden te worden, zolang daarbinnen maar de uitnodiging en uitdaging van het evangelie klinkt om samen te ontdekken wat Jezus van ons vraagt.

Noten

¹ *Fuckup Nights: Stories of failure*. (z.d.). Geraadpleegd op 17 juni 2020: <https://fuckupnights.com/blog/creating-5-values/>

² Voor een vergelijking van McLaren's vier fasen met Fowler, zie McLaren, B. (2015, 28 januari). Q & R: Your 4+ stages and Fowler's 6+. Geraadpleegd op 17 juni 2020: <https://brianmclaren.net/q-r-your-4-stages-and-fowlers-6/>

Literatuur

- Bakker, H. (2016). Leren onderscheiden volgens het Nieuwe Testament. In: I. Janssen-te Loo (red.), *Samen ontdekken. De uitdaging van de vergader(en)de gemeente: samen de wil van Christus onderscheiden*, Baptistica-reeks 10 (pp. 18-33). Amsterdam: Unie van Baptistengemeenten.
- Bauman, Z. (2000). *Liquid Modernity. Contemporary Sociology*. Cambridge: Polity Press. <https://doi.org/10.2307/3089803>
- Davie, G. (2007). Vicarious Religion: A Methodological Challenge. In: N.T. Ammerman (red.), *Everyday Religion: Observing Modern Religious Lives* (pp. 21-35). New York: Oxford University Press.
- McLaren, B. (z.j.). *Stages of Faith*. Geraadpleegd op 10 juni 2020: <https://brianmclaren.net/stages-of-faith-power-point/>
- Vlasblom, M. (2017). *Geleefd geloof en de gemeente*. VU Amsterdam. <https://baptisten.nl/okbi/empirisch/62-resultaten/885-geleefd-geloof-en-de-gemeente>
- Vries, O.H. de (2009). *Gelovig gedoopt. 400 jaar baptisme, 150 jaar in Nederland*. Kampen: Kok.

Marijn (M.) Vlasblom MA werkt als conrector aan het Baptisten Seminarium en is voorganger van een baptistengemeente in Ede.
E marijn.vlasblom@baptisten.nl

TIPS BIJ HET THEMA

- Corstian van Westen publiceerde in 2019 een boek met vele tientallen, vaak persoonlijke verhalen van kerkverlaters. Sommige van hen zijn later opnieuw bij een kerkelijke gemeenschap betrokken geraakt, anderen niet. Belangrijk materiaal voor pastores en kerkelijk werkers! *Adieu Kerk! Adieu God? Kerkverlaters en hun zoektocht naar God* (Westervoort: Great Life Publishing).

- In dit *Handelingen*-nummer over kerkverlating komt in de artikelen van Sonnenberg en Schaeffer het boek van Ruth Perrin, *Changing Shape. The Faith Lives of Millennial* (London: SCM Press, 2020) ter sprake. Dit boek geeft een uitvoerig overzicht van onderzoeken in het angelsaksische taalgebied, en beschrijft hoe *millennials* (geboren tussen ruwweg 1980 en 2000) achteraf hun (geloofs)leven bezien. Wat waren en zijn belangrijke knooppunten voor hen om al dan niet betrokken te blijven bij hun kerkgemeenschap? Een zeer leesbaar en inzichtrijk onderzoeksverslag.

- Begin dit jaar verscheen een boek waarin prominente vertegenwoordigers van zowel de rooms-katholieke als de protestantse geloofsgemeenschappen beschrijven waarom de kerk volgens hen van belang is. Daarmee geven ze stem aan hun 'hoopvolle perspectief' op kerkverlating: Gerard de Korte e.a., *Daarom blijf ik bij de kerk* (Baarn: Adveniat, 2020).

- Godsdienstsocioloog Gerard Dekker heeft in zijn boeken *De stille revolutie. De ontwikkeling van de Gereformeerde Kerken in Nederland tussen 1950 en 1990* (Kampen: Kok, 1992) en *De doorgaande revolutie. De ontwikkeling van de Gereformeerde Kerken in perspectief* (Barneveld: Vuurbaak, 2013) zowel materiaal over de kerkelijke ontwikkelingen van gereformeerde kerken als duiding hiervan beschreven.

Kerkverlating in missiologisch perspectief

Toen ik eind jaren tachtig op de jeugdvereniging zat van de Christelijke Gereformeerde Pniëlkerk in Veenendaal, werd daar het Jongeren Evangelisatie Project gestart (JEP). Dat hield in dat kerkelijk actieve jongeren werden ingeschakeld om op bezoek te gaan bij jongeren die nog wel op de ledenlijst stonden, maar die nooit meer in de kerk kwamen. Het idee was dat jongeren op of over de rand van de kerk liever een leeftijdsgenoot langs zien komen dan een ouderling.

Ik ben toen veel bij andere jongeren in huis geweest. De verhalen die ik hoorde, waren eigenlijk niet zo spectaculair. Een Wolkers of Treur zat er niet tussen, vrees ik. De een vond voetballen op zondag toch leuker dan de kerk, de ander had een vriend die niet kerkelijk was, weer een ander vond het gewoon erg moeilijk om zo'n kerkdienst te volgen.

Eigenlijk hoorde je zelden of nooit intellectuele twijfels en ook geen nare ervaringen; het kwam erop neer dat het geloof hen nooit 'gepakt' had, en dat een religieus leven met kerkgang en alles wat erbij komt kijken, hen gewoon niet zo kon boeien. Soms speelde in die volkskerkelijke context daarbij ook een rol dat de families waaruit ze kwamen zelf al randkerkelijk waren, en dat er thuis eigenlijk nooit over geloof gesproken werd. De kerk hoorde erbij zoals ooit de kruidenier of de typemachine, maar ja als er een grote supermarkt komt en een computer, dan raakt dat leven van vroeger op de achtergrond. Alles verglijdt met de tijd.

Is het een probleem dat mensen afhaken? De kerk waar ik toen bij hoorde vond van wel. Maar de meeste Nederlanders denken er anders over, inclusief veel gelovige Nederlanders. Als het gaat over de afkalving van kerklidmaatschap en kerkgang in Nederland is zo ongeveer de meest gehoorde mantra dat dit niets zegt over gelovigheid en spiritualiteit, want 'je kunt prima geloven zonder naar de kerk te gaan'.

Onderzoeken zeggen echter iets anders: kerkgang en gelovigheid kalven in Nederland in

gelijk tempo af, en het heeft er alle schijn van dat die twee met elkaar samenhangen.

'Het mag dan zo zijn', schrijft SCP-onderzoeker Joep de Hart, 'dat in algemene zin massaal gemeend wordt dat je een gelovig mens kunt zijn zonder ooit naar de kerk te gaan, toch komt naar voren dat de mate waarin Nederlanders zichzelf als een gelovig mens typeren duidelijk samenhangt met de vraag of ze kerklid zijn of wel eens naar de kerk gaan.'

(De Hart & Van Houwelingen 2018, 93)

Zelfs al zijn er buiten de kerk sporen te vinden van religiositeit, dan nog moeten we over de toekomst van *believing without belonging* niet te snel optimistische conclusies trekken,

< Honoré Daumier, 'Ecce Homo', ca. 1851

‘want ze blijken zich bepaald niet los van elkaar te ontwikkelen’ (ibid., 94).

In die zin is er wel degelijk een verband tussen christelijk geloof en betrokkenheid bij een geloofsgemeenschap. Als meer mensen afhakken, betekent dit op den duur ook dat minder mensen geloof hechten aan Jezus en het goede nieuws van het Koninkrijk. Het zal betekenen dat er minder getuigd wordt van Gods genade. Alle reden dus om kerkverlating serieus te nemen.

Over de redenen en achtergronden van kerkverlating is veel te zeggen, maar dat laat ik over aan andere schrijvers in dit themanummer. En over de kerk is ook een hoop te zeggen, maar ik vermoed dat dit in de andere artikelen ook wel uitgebreid aan de orde komt. Ik wil hier een iets ander perspectief kiezen, namelijk dat van de missiologie. In wat er verder volgt, leg ik drie accenten:

1. De kerk is missionair naar haar aard.
2. Geloofsopvoeding is evangelisatie.
3. De kerk is een minderheid geworden, maar juist daarin schuilt een roeping.

Op deze manier missiologisch kijken naar kerkverlating is misschien wat anders dan velen verwachten. Althans, mij viel indertijd in Veenendaal al op dat een missionaire benadering (‘evangelisatie’) werd gekozen *omdat* de jongeren waren afgehaakt, en waarschijnlijk met de hoop dat deze jongeren op de een of andere manier toch weer tot de kerkgang te verlokken waren. Dat lukt misschien ook beter als ze leeftijdgenoten kennen voor wie het geloof wel veel betekent. Missie is dan een soort strategie om een probleem op te lossen, namelijk dat de kerk voor veel jongeren die erin opgroeien

gewoon niet zoveel te zeggen heeft. Nog scherper geformuleerd: zending wordt erbij geroepen als de geloofsopvoeding faalt – of in elk geval niet leidt tot kerkgang.

Op deze manier is een missionaire benadering iets wat ‘erbij komt’, als het ware. Het wordt ingevlogen als de zaken niet op de gewone manier zijn op te lossen. De kerk wordt missionair als de nood aan de man is. En dat zou dan ook kunnen betekenen: stel dat het lukt die jongeren weer in het gareel te krijgen, dan kun je de zending weer in de EHBO-koffer stoppen – voor het geval dat er ooit weer een wond gehecht moet worden.

De kerk is missionair naar haar aard

Missionair of demissionair

Ik denk dat we fundamenteeler moeten kijken. Als er iets duidelijk is geworden tijdens de afgelopen eeuw is het dit: de kerk is missionair naar haar aard. En dat komt omdat God een missie heeft: de vernieuwing van zijn schepping, de vestiging van zijn Koninkrijk, het wonen van God bij de mensen (Bosch 2008, 389-92; Bevans en Schroeder 2011, 10-31; Sunquist 2013; Wrogemann 2013). Of zoals Petrus het zegt in Handelingen 3, nadat de apostelen een verlamde man hebben genezen in Jezus’ naam: deze man heeft ‘volkomen gezondheid’ (*holoklèrian* – vers 16) ontvangen (naar lichaam, ziel en geest), en dit is een teken of voorsmaak van ‘het herstel van alle dingen’ (*apokatastasis pantoon* – vers 21).

- *De kerk is vanaf de bodem, vanaf haar ontstaan in al haar vezels missionair*

Hier gebruik ik bewust de woorden ‘teken’ en ‘voorsmaak’, want dit is in de twintigste-eeuwse missiologie de gebruikelijke manier geworden om over de kerk te spreken: de kerk moet telkens weer van God haar identiteit ontvangen in relatie tot het komende Koninkrijk. Anders gezegd: de kerk is daarmee een instrument van dat Koninkrijk, of – als je het wat minder parmantig wilt zeggen – een getuige ervan, een voorsmaak of een teken. Dat betekent ook dat de kerk vanaf de bodem, vanaf haar ontstaan in het spreken van Gods Woord (*creatura verbi*), in al haar vezels missionair is. De kerk is missionair of demissionair, zei de christelijk-gereformeerde nieuwtestamenticus J.P. Versteeg ooit al (1975, 28). Buiten haar rol in de missie van God heeft de kerk geen rol, daarbuiten bestaat zij niet.

Mensen kunnen ‘nee’ zeggen

Wat betekent dit dan voor kerkverlating onder jongeren? Naar mijn gevoel allereerst dit: kerkverlating laat zien dat mensen ‘nee’ kunnen zeggen tegen het evangelie. Zo simpel is het. Ik haast me erbij te zeggen dat kerkverlating lang niet altijd betekent dat mensen ook het christelijk geloof afwijzen of ‘niets meer met Jezus hebben’. Maar dat wordt vaak ook te snel gezegd, bezwevend haast, alsof we niet onder ogen willen zien dat veel jongere en oudere mensen die opgroeien in de kerk en actief waren in commissies, op een punt kunnen komen dat ze werkelijk andere wegen gaan. Laten we onder ogen zien dat heel veel kerkverlating wel degelijk te maken heeft met afhaken van het christelijk leven.

Mensen zijn – met een term van Berkhof – ‘antwoordelijke wezens’ (1973, 191). Zij worden uitgenodigd om antwoord te geven op Gods

Goede Nieuws. En dat gebeurt via de gemeenschap van gelovigen, via de verkondiging – via de kerk in de breedste zin van het woord. De kerk staat getuigend en uitnodigend en heenwijzend in deze wereld, als teken en boodschapper van het Koninkrijk, maar zij doet – anders dan de *mafia* – geen aanbod dat niet geweigerd kan worden. Juist dat was misschien minder duidelijk in de periode waarin alles doortrokken was van christendom, en waarin christelijkheid onontkoombaar was. Denk aan het bekende mopje uit Noord-Ierland: ‘Bent u protestant of katholiek?’ ‘Geen van beide, ik ben atheïst.’ ‘Ja, oké, maar bent u een protestantse of een katholieke atheïst?’ Het christendom zat in alle haarvaten; zelfs de atheïsten droegen daarvan het stempel.

Natuurlijk weten we dat ook toen een groot deel, misschien zelfs de meerderheid, van de kerkleden maar zo’n beetje mee hobbelde, en dat veel mensen niet werkelijk geraakt waren door het evangelie. Als je je oor te luisteren legt bij kerkleiders en theologen uit het verleden, is er geen enkele reden om optimistisch te zijn over het christelijk gehalte van het grootste deel van de kerkmensen in het grootste deel van onze geschiedenis (vgl. Paas 2019, 22-43). Zie bijvoorbeeld Artikel 27 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis over de kerk: soms lijkt ze een tijdlang ‘zeer klein en als tot niet gekomen in de ogen der mensen’. De Brès schreef dat in een tijd waarin het grootste deel van de bevolking van de Nederlanden ‘barely confessionalized’ was (Israel 1998, 366), en waarin in de meeste plaatsen minder dan 5 procent van de bevolking gold als meelevend lid van de kerk (Van Deursen 1998, 128e.v.).

Maar toch: de cultuur was christelijk. Ook al gingen veel mensen misschien nauwelijks naar

de kerk, en hadden de meesten een lauwe verhouding tot het evangelie, het christendom was wel de lucht die men inademde. Het christendom en de kerk waren even onontkoombaar als de democratie in onze samenleving. Ongeacht of je er veel mee had, je moest je er op de een of andere manier toe verhouden.

Als gevolg van de ontvlechting van staat en kerk, en decennia van secularisatie en individualisering, is dat nu heel anders. Onze situatie was altijd al missionair in theorie, maar nu is dat ook voluit zichtbaar geworden. Er is niets vanzelfsprekends aan christen-zijn. Het evangelie is een dwaze en zwakke boodschap, intellectueel aanstootgevend, moreel vaak onnavolgbaar (als je niet gelooft in de komst van het Koninkrijk waar deze moraal ooit normaal zal zijn), sociaal vaak onooglijk en onaantrekkelijk. Christenen geloven rare dingen, ze besteden een hoop tijd en geld en energie aan irrelevante zaken, en ze zijn ook lang niet altijd hip en cool en bij de tijd.

Dus ook als je je kinderen voorleeft en van harte uitnodigt om christen te worden, is er geen enkele garantie dat dit ook gebeurt. Hier zijn we beland in de ervaring van duizenden zendelingen en missionarissen op de voormalige ‘zendingsvelden’. Je kon mensen het evangelie uitleggen en hen uitnodigen Jezus te volgen – warm en enthousiast, maar ze konden ook ‘nee’ zeggen. En vaak deden ze dat.

Geloofsoopvoeding is evangelisatie

De mogelijkheid tot afwijzing

Op dit punt heb ik veel geleerd van het prachtige boek van Vincent Donovan, *Christianity Rediscovered*. Dit gaat over zijn zendingswerk

onder de Masai in Oost-Afrika, u weet wel: die nomaden in lange rode gewaden die koeien hoeden en op leeuwen jagen. Het is een ontroerend verhaal over zijn tocht langs de dorpen, waar hij telkens de tijd neemt om het evangelie uit te leggen. En dan komt hij een paar weken later terug om hun antwoord te vernemen. Veel dorpen zeggen ja: ze willen als groep (zo werkt het in die cultuur) christen worden. Maar dan komt hij bij een dorp, waar de hoofdmans iets anders zegt: ‘Na rijp beraad hebben we besloten dat we géén christen willen worden. We zeggen ‘nee’’. Donovan is geschokt, ontsteld, maar na een tijdje komt hij tot een belangrijke conclusie. Ik citeer:

‘Misschien de belangrijkste les die ik ooit heb geleerd in mijn missionaire leven, heb ik die dag geleerd: dat het christelijk geloof naar zijn aard een boodschap is die aangenomen kan worden of verworpen; dat ergens dicht bij het hart van het christendom die verschrikkelijke en mysterieuze mogelijkheid ligt van afwijzing; dat het christendom geen betekenis of waarde heeft als er geen vrijheid is om het aan te nemen of te verwerpen. Het is geen automatisch ding, als een diploma na vier of acht jaar van scholing en examens, of na een jaar van instructie. Het moet zo aangeboden worden dat verwerping ervan een reële mogelijkheid is. Het is een oproep, een uitnodiging, een uitdaging zelfs, die altijd geweigerd kan worden. Dat is wat het christendom levend maakt.’ (Donovan 2005, 82)

Juist die kwetsbaarheid en vrijheid horen bij de missionaire religie die het christendom is. En juist dat leer je op het zendingsveld, waar de culturele wind lang niet altijd in een richting waait die gunstig is voor het evangelie. In onze tijd kunnen we dit opnieuw ontdekken, nu er geen

• *Een boodschap die sommigen tot in hun ziel beroert en anderen koud laat*

kerk in Nederland meer is die erin slaagt om vrijwel automatisch de ‘eigen’ jongeren vast te houden. Waarbij ik aanteken dat dit begrip ‘eigen jongeren’ op zichzelf al bedenkelijk is. In het hart van het christendom ligt die ‘verschrikkelijke en mysterieuze mogelijkheid tot afwijzing’, juist omdat het een uitnodiging is tot navolging en liefhebben. Vanuit een missionair perspectief gezien bepaalt kerkverlating ons bij het hart van het christelijk geloof als een vrij avontuur dat men kan en mag weigeren.

Kortom, de kerk wordt niet pas missionair als ze geconfronteerd wordt met kerkverlating; het missionaire is geen hulplijntje voor wanneer de geloofsopvoeding faalt. Kerkverlating legt nu juist bloot dat de kerk ten diepste missionair is: dat ze een boodschap brengt die sommigen tot in hun ziel beroert en anderen koud laat. Geloofsopvoeding *is* evangelisatie, van begin tot eind.

Een boodschap van vlees en bloed

Laten we daar nog even wat over doordenken: dat geloofsopvoeding evangelisatie is (vgl. Paas 2019, xvi). Ik denk dat dit nog iets anders blootlegt van het christelijk geloof: dat het een kwetsbaar geloof is. Je kunt nog zo vaak prachtige preken houden over de ‘dwaasheid en de zwakheid’ van het evangelie, en je kunt nog zo vaak mediteren over de aanstootgevendheid van de Gekruisigde, maar het wordt toch anders als je kind afhaakt. Of een goede vriend, of dat stel met wie je samen op de bijbelstudiekring zat.

Juist als we de kerk zien als missionair in haar diepste vezels, gaan we ook zien dat evangelisatie een wonderlijke combinatie is van liefde en pijn.

Het christelijk geloof is een geloof dat draait om incarnatie, om vleeswording: ‘Hij heeft onder ons gewoond’. Dat wil zeggen: een boodschap van heil en liefde, van verzoening en vergeving, kan alleen worden gedeeld als hij vlees en bloed krijgt in liefdevolle relaties, in een gemeenschap: ‘Wij hebben het gezien en aangeraakt; wij hebben geproefd dat de Heer goed is.’ Als je het zo bekijkt, is geloofsopvoeding niet alleen evangelisatie in het algemeen; het is evangelisatie bij uitstek. Geloofsopvoeding is misschien wel de meest zuivere, meest intensieve vorm van evangelisatie die we kennen. Omdat het juist dan gaat om mensen met wie je tot in je diepste bestaan verbonden bent – je eigen kinderen.

Juist daarom is kerkverlating zo pijnlijk, omdat we weten dat dit vaak ook geloofsverlating inhoudt. Hier wordt de kwetsbaarheid van het evangelie pas echt duidelijk: wanneer de mensen die je het liefst zijn afwijzen wat voor jou het kostbaarste nieuws is. Hier wordt ook iets zichtbaar van de eenzaamheid van Jezus’ weg, inderdaad van de ‘zwakheid en dwaasheid’ van het evangelie. Wat dat betekent, dringt pas echt door wanneer je eigen kind laat merken dat hij of zij het eigenlijk vrij belachelijk vindt wat jij gelooft. Dat schept verwijdering, vervreemding. Dat is moeilijk van je af te zetten; het kan aan je vreten, het kan zelfs je eigen geloof ondermijnen. Of wat laatst een oude kennis van me zei, een kerkplanter en iemand met wie ik heb samengewerkt: ‘Ik ben tot de conclusie gekomen dat het christendom nergens goed voor is, en de wereld alleen maar achterop helpt.’ Een man

die uitgeput is geraakt door het werken voor de kerk en het uitspreken van woorden waar hij steeds minder in geloofde. Het evangelie zegt hem niets meer. Dat doet pijn. Daar kan het je ook diep raken als je leest wat Jezus zegt: ‘Als de mensenzoon komt, zal hij dan nog geloof vinden op aarde?’

Kwetsbaarheid brengt onbevangenheid

Maar juist in het verlies van automatismen, in de herontdekking van het missionaire karakter van het christelijk geloof, ligt ook de ontspanning. In Johannes 6 lezen we dat veel mensen, de meerderheid van wie hem volgen, bij Jezus weglopen: ‘Wat hij zegt, is hard. Wie kan ernaar blijven luisteren?’

Ik vind het buitengewoon ontroerend om te lezen wat Jezus dan doet. Hij zegt niet: ‘We moeten onmiddellijk een strategie bedenken om die mensen terug te krijgen.’ Nee, Hij keert zich om naar het groepje leerlingen dat is overgebleven en vraagt op de man af: ‘Willen jullie ook niet weggaan?’ En dan antwoordt Petrus: ‘Heer, naar wie moeten we gaan? U hebt de woorden van het eeuwige leven.’ Of zoals een andere goede kennis van me, ook een kerkplanter, zegt: ‘Er zijn tijden geweest dat ik het geloof bijna kwijt was, maar ik kom telkens terug. Want als puntje bij paaltje komt, ken ik geen beter verhaal.’

De kwetsbaarheid van evangelisatie, en de pijn van afwijzing en vervreemding, nodigen ons uit om zelf het evangelie telkens opnieuw te ontdekken. ‘Heer, naar wie anders moeten we gaan?’ Dat is niet een uitspraak die voortkomt uit een gebrek aan opties, uit het opgesloten zijn in een zuil, of uit vrees voor sociale uitslui-

ting. Het is een uitspraak die voortkomt uit een diepe ontdekking; het is *waar* voor me geworden.

Misschien zou de kerk een stuk ontspannener worden als we op kerkverlating niet zouden reageren met de uitroep van de heer Bommel: ‘Tom Poes, verzin een list!’, maar simpelweg met de vraag van Jezus naar degenen die achterblijven: ‘Willen jullie ook niet gaan?’ Ik wil in dit artikel niet te veel zeggen over kerken en gemeenten, maar het kan me soms benauwen hoeveel controlesystemen er zijn ingericht, en hoeveel er lijkt te draaien om het onbespreekbaar maken van twijfels en het onzichtbaar houden van afwijkend gedrag. Vanuit mijn eigen ervaring met Via Nova in Amsterdam, waar we heel veel jonge mensen hebben zien langskomen (zowel met als zonder christelijke achtergrond), heb ik in elk geval dit geleerd: hoe meer druk je op mensen zet, hoe sneller ze de weg naar de uitgang zoeken.

De grote uitdaging voor kerken is een ruimte in te richten waar warmte is en uitnodiging, waar stevigheid is en duidelijkheid, maar waar tegelijk getwijfeld kan worden en geëxperimenteerd, waar mensen kunnen afhaken en aanhaken. Een plaats waar niet sociale controle dominant is, maar uitnodiging en ontspanning. Waar het pastoraat wordt gekenmerkt door die mooie tekst van Paulus: ‘Wij willen niet heersen over uw geloof, maar bijdragen aan uw vreugde’ (2 Korintiërs 1:24).

- *‘Want als puntje bij paaltje komt, ken ik geen beter verhaal’*

Een beetje gekscherend: boven de ingang van de kerk zou misschien niet moeten staan ‘Kom binnen’, maar ‘Waarom willen jullie ook niet gaan?’.

Vreesloze vrijheid

Misschien is dat ook een belangrijke impuls voor de geloofsopvoeding: investeer in je kinderen, leef het hen voor, nodig hen hartstochtelijk uit om de Heer te volgen. Maar bied tegelijk deze vreesloze vrijheid: ‘Willen jullie ook niet gaan? Het mág hoor. Jullie blijven me er even lief om. Niemand dwingt je om te blijven.’

Als ik het even persoonlijk mag maken: toen onze kinderen op een bepaalde leeftijd waren gekomen, heb ik ze dat heel nadrukkelijk gezegd. ‘Als je besluit de kerk te verlaten, zul je altijd ons geliefde kind blijven. Denk nooit dat je keus om weg te gaan tussen ons in zal komen te staan.’ En dat zei ik niet omdat m’n hart niet zou bloeden als ze zouden vertrekken. God weet hoeveel we hebben geïnvesteerd in de geloofsopvoeding. Maar ik zei het, omdat het evangelie de vrees uitdrijft. Uiteindelijk is er maar één reden om christen te zijn: ‘Heer, naar wie anders moeten we gaan? U hebt de woorden van het eeuwige leven.’ Of, korter gezegd: ‘Ik ken geen beter verhaal dan dit.’

Er kan een moment komen dat het enige dat we nog kunnen doen is: onze kinderen liefhebben. Maar dat is iets groots, en dat is evangelie – genade ‘om niet’. Dat is de incarnatie van het evangelie waar het gesprek niet meer echt mogelijk is. Dat is evangelisatie met daden; de stille liefde van God voor de wereld present stellen. Het evangelie is iets wat verworpen kan worden, en naar mijn overtuiging moet

je je kinderen die kans ook geven zonder dat ze het gevoel hebben dat ze een deel van hun leven voor je moeten verbergen of mooi weer moeten spelen om de relatie niet op het spel te zetten. Niemand is ermee gediend als ze de kerk in gemanipuleerd worden. Maar juist omdat het evangelie verworpen kan worden, kan het ook een onontkoombaar verhaal worden, een ontdekking die je trekt en dringt uit liefde. Dan krijg je geen slaven, maar kinderen.

Een roeping als minderheid

Priesterschap als metafoor

Als ik tot slot nog een derde missiologische reflectie mag wagen: ik denk dat kerkverlating ook laat zien dat de kerk weliswaar meestal een minderheid is, maar dat daar een mooie roeping aan verbonden is. Ik heb dat verder uitgewerkt in mijn boek *Vreemdelingen en priesters*, dus ik houd het hier kort (Paas 2015; vgl. Paas 2019).

Wat ik daar heb gezegd, is: laten we erover nadenken wat God doet in de secularisatie van onze cultuur. Hoe is Gods hand daarin te zien? En ik heb vervolgens geworsteld met de teksten en verhalen uit de ballingschap van Israël, waar God zelf ervoor zorgde dat de instituties van het volk van God, de voorouderlijke tradities, de landbelofte, de tempel en wat niet al binnen een week werden verbrand, verpulverd, afgedaan. Het volk werd binnengeleid in een situatie waarin het een minderheid was, omringd door een superieure cultuur met superieure goden.

Geloof maar dat dit ook tot afval leidde: heel wat Israëlieten gaven er de brui aan. Maar tegelijk openden zich in de ballingschap nieuwe perspectieven. Het verstrooide volk van God

ontving opnieuw een roeping: de roeping om priesters te zijn voor de wereld. Dat beeld van een koninklijk priesterschap werkt de apostel Petrus verder uit in zijn brief aan de kleine christelijke gemeenten in Azië (vgl. 1 Petrus 2:9).

Ik zeg niet dat de kerk altijd en overal een minderheid *moet* zijn. Er zijn ook periodes van kerkgroei en soms zelfs van de vorming van een christelijke cultuur. Maar ik zie nergens dat dit een *normale* zaak is, een soort van regel. Overal in de geschiedenis en overal ter wereld, en ook in de Bijbel, zien we juist het tegenovergestelde: kleine groepjes christenen in een grote niet-christelijke wereld. Omringd door mensen die op z'n best tamelijk onverschillig staan tegenover wat christenen zo dierbaar is, en op z'n slechtst zelfs vijandig.

Maar als minderheid is de kerk tegelijk een priesterschap voor de wereld: priesters van de buurt, van het dorp, de stad, de samenleving. Priesters zijn per definitie een minderheid: ze worden uit het volk geroepen om namens dat volk voor God te verschijnen en namens God voor het volk. Zij offeren en lofprijzen God, zij onderwijzen en zegenen het volk. Vanuit hun dagelijkse contacten, vriendschappen, banden van liefde, gesprekken in de buurt zamelen zij de lofprijzing en de klachten van de wereld in om die voor God te brengen, en tegelijk spreken zij goede woorden en zegenen zij hun omgeving.

Priesterschap is voor mij een heel belangrijke missionaire metafoor geworden in de afgelopen jaren, deels vanwege reflectie op wat zending betekent in een seculiere cultuur, deels ook vanwege m'n ervaringen in Amsterdam – waar amper 3 procent van de bevolking geregeld een kerk van binnen ziet.

Kerkverlating bepaalt ons erbij dat de kerk inderdaad meestal een minderheid is, dat het een grote uitzondering is dat pakweg 80 procent van de bevolking lid is van de kerk (zoals in mijn geboorteland, 1969). Maar het bepaalt ons ook bij wat priesterschap betekent. De bijbelse metafoor van priesterschap benadrukt nu juist dat priesters verbonden zijn met hun omgeving, dat priesterschap pas inhoud krijgt vanuit daadwerkelijke relaties. En dan heb ik het ook, juist, over de mensen die de kerk hebben verlaten – je vrienden misschien, of je eigen kinderen.

Op dat punt denk ik aan twee bijbelteksten die ons misschien verder kunnen helpen en inspireren. De eerste vinden we in het boek Job, hoofdstuk 1. Daar gaat het over de 'rechtvaardige' Job, en zijn rechtvaardigheid wordt onder andere hierin zichtbaar dat hij elke avond een offer brengt voor al zijn kinderen, want 'misschien hebben zij gezondigd zonder het te weten'. Er staat nergens dat zijn kinderen ervan afwisten, of dat ze ermee instemden. Maar Job deed dit, als een priester, en het is blijkbaar een deel van wat het betekent om 'rechtvaardig' te zijn. Je kunt dus als priester – aanbidde, offerend, lofprijzend – verbonden blijven met je kinderen, ook wanneer ze zelf niet meedoen.

In het Nieuwe Testament vind je ook zoiets, in 1 Korintiërs 7. Daar krijgt Paulus de vraag wat christenen moeten doen die getrouwd zijn met een niet-christen (denk bijvoorbeeld aan een stel van wie de een tot geloof komt, en de ander niet). Moeten ze scheiden? Paulus zegt dat ze dat niet moeten doen (het moet althans niet van de christen uitgaan), en dan zegt hij er iets bij: de niet-gelovige partner is 'geheiligd' in de gelovige, 'en ook de kinderen zijn heilig'. Dat is een prach-

tige tekst die laat zien dat je als gelovige – zelfs als je de enige bent in je gezin – een priester bent: iemand die het hele gezin mee draagt voor God. Dat is hoopvol en inspirerend, volgens mij. En hopelijk voor sommigen ook troostend.

Voor God blijven brengen

Dit soort teksten laat ook zien dat we als westerse christenen misschien zo diep zijn geïndividualiseerd dat we nauwelijks meer begrijpen wat het is om een gemeenschap te zijn, verbonden met anderen door banden van bloed en liefde en vriendschap. En nog minder wat het betekent dat God zijn heil blijikbaar geeft door zulke verbanden heen. Kerkverlating is in een puur geïndividualiseerde levensbeschouwing altijd een tragedie. Immers, God heeft alleen individuele lijntjes met mensen, en als mensen eruit stappen, breekt dat lijntje.

Maar wat als God juist ook – en misschien wel in de eerste plaats – lijntjes heeft met gemeenschappen, groepen, mensen in hun relaties? Dan kan kerkverlating nog altijd pijn doen, maar toch is dat dan niet het eind van het verhaal. Je blijft met elkaar verbonden als ouders en kinderen, als vrienden, burenn, familieleden. En je blijft hen opdragen, je blijft hen vertegenwoordigen als priester, je blijft hen voor God brengen vanuit de relatie die je met hen hebt. Je blijft elkaars leven delen, je blijft luisteren naar elkaars verdriet en trauma's (ook de kerkelijke), en je blijft genieten van elkaars vreugde en dankbaarheid. En als priester blijft het je roeping om dit alles in lofprijzing en klaagzangen voor God te brengen, en om – zoals Petrus het zegt, 'zachtmoedig en met respect (1 Petrus 3:16) – goede woorden te spreken in de levens van mensen om je heen, en hen te zegenen.

Kerkverlating is niet het einde van de relatie met de kerk, en niet het einde van de relatie met God. Juist omdat die relatie niet puur individueel is, maar altijd via gemeenschappen gaat, via liefdesbanden en vriendschappen.

Literatuur

- Berkhof, H. (1973). *Christelijk geloof. Een inleiding tot de geloofsleer*. Nijkerk: Callenbach.
- Bevans, S.B. & Schroeder, R.P. (2011). *Constants in Context: A Theology of Mission for Today*. Maryknoll: Orbis.
- Bosch, D.J. (2008). *Transforming Mission: Paradigm Shifts in Theology of Mission*. Maryknoll: Orbis.
- Deursen, A.Th. van (1998). *Bavianen en slijkgeuzen. Kerk en kerkvolk ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt*. Van Wijnen: Franeker.
- Donovan, V. (2005). *Christianity Rediscovered: Twenty-Fifth Anniversary Edition*. Maryknoll: Orbis.
- Hart, J. de & Houwelingen, P. van (2018). *Christenen in Nederland. Kerkelijke deelname en christelijke gelovigheid*. Den Haag: SCP.
- Israel, J.I. (1998). *The Dutch Republic: Its Rise, Greatness and Fall, 1477-1806*. Oxford: Clarendon Press.
- Paas, S. (2015). *Vreemdelingen en priesters. Christelijke missie in een postchristelijke samenleving*. Zoetermeer: Boekencentrum.
- Paas, S. (2019). *Pilgrims and Priests: Christian Mission in a Post-Christian Society*. London: SCM.
- Sunquist, S.W. (2013). *Understanding Christian Mission: Participation in Suffering and Glory*. Grand Rapids: Baker Academic.
- Versteeg, J.P. (1975). Het missionaire karakter van de gemeente. *Ambtelijk Contact* 14, 27-31.
- Wrogemann, H. (2013). *Missionstheologien der Gegenwart: Globale Entwicklungen, kontextuelle Profile und ökumenische Herausforderungen*. Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus.

Stefan (dr. S.) Paas is hoogleraar Missiologie en interculturele theologie aan de Vrije Universiteit en aan de Theologische Universiteit Kampen.
E s.paas@vu.nl; spaas@tukampen.nl

Teleurgesteld in de kerkelijke gemeenschap. Lessen trekken uit pionierservaringen

Het is opvallend dat kerkverlaters soms ook kerkelijke pioniers zijn die een gebrek aan gemeenschap ervaren binnen hun ‘nieuwe pioniersgemeente’. Vanuit een onderzoek naar ‘kerkbeelden bij praktijken van missionaire gemeenschapsvorming’ wordt lering getrokken voor kerkgemeenschappen die te kampen hebben met kerkverlating.

‘**E**r zijn honderd smaken kerkverlaters. Marie ging weg omdat haar kerk homofob was. Geef haar eens ongelijk. Rutger vertrok toen hij de evolutietheorie had leren kennen. Had hij in de kerk nog nooit van gehoord. Cees was van 1974 tot 2003 penningmeester, maar er is iets gebeurd in een vergadering over het kerkgebouw waardoor hij nooit meer een stap in een kerk zal zetten. We zullen nooit weten wat, want van zijn vrouw mag hij er niet over praten in verband met zijn bloeddruk. Anna verveelde zich elke zondagochtend stierlijk, Jimmy las thuis theologische boekjes en werd te slim voor de dominee. Stefan kreeg kanker en weinig kerkelijke steun, Barend speelde sinds zijn jeugd piano, maar werd vervangen door een aanbiddingsleider met een oorbel. Ina probeerde haar traditionele kerk net zolang evangelisch te maken tot ze er zelf een burn-out van kreeg. Jesper en Anne groeiden op als provinciale vrijgemaakt-gereformeerden, ontmoetten elkaar als Utrechtse studenten in een midden-orthodoxe kerk en vormen inmiddels een niet-kerkgaand gezinnetje in Amersfoort. Ze weten eigenlijk niet waarom.’ (Verheij 2019)

Alain Verheij schrijft over kerkverlating op het online platform Lazarus en benoemt een heel aantal redenen om de kerk te verlaten. Opvallend is dat de meeste van deze redenen te maken hebben met de gemeenschap van de kerk en minder met het verlies van geloof in God. Mensen raken teleurgesteld in elkaar, voelen

geen verbinding of krijgen ruzie; het zijn stuk voor stuk belangrijke redenen om de kerk te verlaten. Kerkverlating lijkt vaak veel te maken te hebben met de ervaring dat gemeenschap ontbreekt.

Het is opvallend dat kerkverlaters niet alleen mensen zijn die teleurgesteld zijn in de bestaande kerken, maar dat ook kerkelijke pioniers soms een gebrek aan gemeenschap ervaren

< Johannes Molzahn, ‘Armariolo in Antisma’, 1931

binnen hun ‘nieuwe pioniersgemeente’ en wanneer dat gebeurt sneller afhaken (vgl. Paas en Schoemaker 2018, 371-372). Dat is vreemd, omdat veel pioniersprojecten gestart zijn vanuit een verlangen naar gemeenschapsvorming veelal door mensen die teleurgesteld waren in de gemeenschapszin in bestaande kerken. Men zou verwachten dat gemeenschapszin creëren makkelijker is wanneer een gemeenschap vanaf de grond wordt opgebouwd en dus dat pioniers wellicht allerlei moeilijkheden tegenkomen, maar juist op het gebied van het ervaren van gemeenschapszin een streepje voor hebben op ‘gewone’ kerkleden.

Toch blijkt dat in mijn onderzoek naar kerkbeelden bij praktijken van missionaire gemeenschapsvorming vaak niet zo te zijn. Ook pioniers ervaren vaak en veel een gebrek aan gemeenschapszin. In dit artikel, gebaseerd op mijn genoemde onderzoek, ben ik op zoek naar de achtergronden voor dit ervaren gebrek aan gemeenschapszin. Daarvoor kijk ik eerst naar theologische overtuigingen over kerk-zijn in evangelisch-protestants denken en de gevolgen van deze overtuigingen voor de (pioniers)praktijk. Daarna probeer ik vanuit de missiologie andere accenten te leggen in het denken over de kerk vanuit de *missio Dei*-theologie. Ten slotte geef ik aanzetten om te doordenken welke gevolgen deze *missio Dei*-theologie zou kunnen hebben op het gebied van het ervaren van gemeenschap voor zowel pionieren als ook voor bestaande kerken.

Theologische overtuigingen over de gemeenschap

Hoe komt het dat mensen zo vaak teleurgesteld zijn in de kerkgemeenschap? Daar zijn

verschillende redenen voor die te maken hebben met overtuigingen, beelden of ideeën die mensen hebben. Ik noem hier eerst een meer sociologische notie, en daarna twee meer theologisch gekleurde overtuigingen die wellicht meespelen.

Te hoge verwachtingen

De socioloog Zygmunt Bauman stelt dat het woord gemeenschap veel positieve connotaties bij mensen oproept. Iedereen wil wel lid zijn van een gemeenschap waarin je jezelf kunt zijn en gezien wordt. Gemeenschap is iets waar iedereen naar verlangt. Bauman beschrijft het als volgt:

‘In short, ‘community’ stands for the kind of world which is not, regrettably, available to us – but which we dearly wish to inhabit and which we hope to repossess. Community is nowadays another name for paradise lost – but one to which we dearly hope to return, and so we feverishly seek the roads that may bring us there. It is not a paradise that we know from our own experience. Perhaps it is paradise precisely for this reasons.’ (Bauman 2001, 3)

De gemeenschap waar mensen naar verlangen is iets anders dan de gemeenschap die daadwerkelijk bestaat. Een concrete gemeenschap waarvan we deel uit kunnen maken, kan nooit helemaal ons verlangen vervullen, want een dergelijke gemeenschap biedt bijvoorbeeld wel veiligheid, maar vraagt daar als prijs vrijheid voor. Terwijl mensen beide nodig hebben, zowel veiligheid als vrijheid. Gemeenschap is nooit perfect. Een menselijke gemeenschap waarin men volledig gehoord, gezien en geaccepteerd worden en waarin men volledig zichzelf is, bestaat nergens.

Abstract en idealistisch

Een iets andere reden waarom mensen teleurgesteld raken in de gemeenschap van de kerk, is een meer ‘theologische’. Ook theologen hebben immers steeds weer de neiging gehad om de kerk te idealiseren. Om dat duidelijk te maken moeten we wat dieper ingaan op de ideeën die er leven rondom kerk in de (missionaire) ecclesiologie en de kritiek die hierop gekomen is.

In ecclesiologische literatuur worden door- gaans gemakkelijk allerlei grote woorden gesproken over de kerk: ‘de kerk is de gemeenschap der heiligen’, ‘een morele gemeenschap’, een ‘contrast-gemeenschap’ of ‘voorsmaak, instrument en teken van het Koninkrijk van God’. Deze benamingen zijn prachtig en voor velen inspirerend, maar ook vaak idealistisch en ietwat abstract. De ecclesioloog Nicholas Healy (2000, 3) zegt:

‘[I]n general ecclesiology in our period has become highly systematic and theoretical, focused more upon the right things to think about the church rather than orientated to the living, rather messy, confused and confusing body that the church actually is. It displays a preference for describing the church’s theoretical and essential identity rather than its concrete and historical identity.’

De kerk is volgens Healy een menselijke gemeenschap en daarom níet perfect. Juist die ‘menselijke’ kerk is Gods kerk, zegt hij, zij is door de Geest gevuld en gericht op Christus en door Hem op de Drie-ene God (vgl. Healy 2000, 66). Healy verzet zich hiermee dus tegen de vaak idealistische en abstracte ecclesiologische manier van spreken. Hij roept op de concrete kerk in al haar gewoonheid en rommelig-

heid meer serieus te nemen. Dat Healy’s verzet tegen te idealistisch spreken over de kerk hout snijdt, laat Daniël Drost zien in zijn proefschrift over de missionaire theologie van de anabaptist John Howard Yoder (1927-1997). Drost legt deze theologie naast verschillende missionaire en monastieke initiatieven in de praktijk en concludeert:

‘On the one hand ideals are very inspiring, but on the other hand, because of their inaccessibility they are in danger of violent or exhausting tendencies.’ (Drost 2019, 310)

Functionalistisch

In evangelisch-protestantse gemeenschappen is er, naast het probleem van de abstractie en het idealisme in de overtuigingen over de kerk, nog iets anders aan de hand. In veel nadenken, schrijven en spreken over de kerk is er aandacht voor de gemeenschap van de kerk, voor haar taken en haar ethiek, maar ‘als de kerk ergens een ‘exclusief verkoopargument’ heeft, dan ligt dat niet in een moraal, in ethiek of in de kwaliteit van haar handelen, maar uiteindelijk in haar diepe verbondenheid met Jezus Christus’ (Dijkstra-Algra en Stoppels 2017, 14). En juist over de wijze waarop Jezus Christus wordt beleefd en beleden, hoe Hij Goed Nieuws is voor de wereld en de kerk (toch cruciale vragen voor een kerk in een gesecculariseerde wereld), wordt veel minder gesproken. In het algemeen kunnen we concluderen dat er in missionair-ecclesiologische publicaties:

‘vaak weinig expliciete aandacht [is] voor wat ‘heil’ is, terwijl in de zending de vraag naar ‘heil’ een kernvraag is’ (Dijkstra-Algra en Stoppels 2017, 17).

Het ontbreken van aandacht voor wat heil precies is doet in veel evangelisch-protestantse gemeenschappen spanning ontstaan tussen de opvattingen over heil en die over gemeenschap. Want hoewel er vaak en veel gepraat wordt over de gemeenschap van de kerk, zijn de heilsopvattingen in deze gemeenschappen voornamelijk individueel en is de persoonlijke relatie met Christus het uitgangspunt. En als de opvattingen over het heil voornamelijk individueel zijn, wat is dan nog de aard en functie van de gemeenschap in Gods heilsplan? Is de gemeenschap niet meer dan een vereniging van gelovigen en een instrument om persoonlijke bekeeringen te maken?

Stefan Paas legt in zijn boek *Pilgrims and Priests* (2019) uit dat wanneer het heil voornamelijk opgevat wordt als het persoonlijk belijden van Jezus als Heer, de kerk als gevolg daarvan in feite onnodig is geworden. Hij stelt met betrekking tot dergelijke opvattingen:

‘[S]alvation has already happened between God and the individual; membership of a church does not make an essential difference.’ (Paas 2019, 191)

Door de nadruk op individuele redding wordt de noodzaak tot het bedrijven van zending en kerkgroei groter (immers ieder mens zal zich individueel moeten bekeren), maar wordt de rol van de kerkelijke gemeenschap pragmatisch en functionalistisch.

Gevolgen voor de praktijk

De gevolgen van dergelijk abstract, idealistisch en functionalistisch denken over de kerk zijn best groot. Ik noem er drie, afkomstig uit mijn eigen onderzoek en kijk daarna ook kort naar de gevolgen van dit denken voor problematiek rondom kerkverlating.

Gevolgen voor pionieren

Een eerste gevolg van deze manier van denken over de kerk is in de praktijk van het pionieren: *uitputting*. Een pionier begint met zijn team een kerkplek in een achterstandswijk van een grote stad. Hij komt er door gesprekken met andere professionals in de buurt al snel achter dat veel hulpverleners het werk in de wijk maximaal een jaar uithouden en dat ze er heel strikte rol- en taakopvattingen op na houden. Ze uiten dingen als: ‘Ik werk alleen tussen 9.00 uur en 17.00 uur’ en: ‘Daar doe ik niks mee want dat is niet mijn verantwoordelijkheid, daarvoor moet je bij een ander zijn’. De pionier besluit dat het belangrijk is dat de nieuwe kerkelijke gemeenschap permanent aanwezig is in de wijk en dat ze voor bewoners makkelijk benaderbaar moeten zijn, met elk probleem op elk tijdstip van de dag. Immers, God is er ook altijd en bij Hem kan een mens ook altijd met alles terecht. De pionier en zijn team gaan vol goede moed aan de slag, ze verhuizen naar de wijk, zijn veel aanwezig op allerlei activiteiten en tonen zich een luisterend oor. Maar wanneer de pionier na verloop van tijd voor de zoveelste keer door een dronken buurtgenoot uit zijn bed wordt gebeld, begint de uitputting toe te slaan en wordt hij gedwongen opnieuw na te denken over het stellen van grenzen. Het ideaal van de kerk als plaats waar je altijd terecht kunt, blijkt prachtig te zijn, maar in deze wijk niet haalbaar. Zodra de pionier en zijn team zich dat realiseren slaat de uitputting pas echt toe en voelen ze zich overspoeld door de ellende van de wijkgenoten.

Een ander gevolg van het hebben van een te abstract, idealistisch en functionalistisch beeld van de kerk is bij pioniers: *verwarring*, en

uiteindelijk soms ook het verliezen van het eigen geloof. In de bestudeerde gemeenschappen zag ik dat ook gebeuren. Hoe meer de pioniers omgeven worden door mensen die onwetend, onverschillig en soms zelfs vijandig zijn tegenover het geloof en kerk, hoe vaker ze zich gaan afvragen: 'Hoe relevant is het geloof en zeker de kerk eigenlijk, ook om er iets van over te dragen aan anderen?' Veelvuldig contact met andersdenkenden laat veel christenen in een geseculariseerde wereld zien dat zij zelf soms ook geen duidelijk antwoord kunnen geven op de vraag waarom geloven relevant zou zijn.¹ Vervolgens is de vraag naar het 'waarom' van de kerk helemaal moeilijk te beantwoorden, zeker wanneer men er ten diepste een heel functioneel en pragmatisch beeld van heeft.

Een laatste gevolg van een abstract, idealistisch en functionalistisch beeld van de kerk, verbonden aan het tweede voorbeeld, is dat *gemeenschap* weliswaar steeds opnieuw sterk benadrukt wordt maar dat *onduidelijk* is waarom dat gebeurt. Uiteindelijk is, zoals we al zagen, de gemeenschap voor veel evangelischen en protestanten helemaal niet zo belangrijk. Het draait om het hebben van een persoonlijke relatie met God en de gemeenschap is op zijn best een instrument waardoor die relatie verder kan groeien of een manier waarop ook anderen bereikt kunnen worden. Wanneer echter de gemeenschap geen waarde heeft in zichzelf, maar er wel steeds gezegd wordt dat de kerkelijke gemeenschap heel belangrijk is, dan ontstaat er een oneigenlijke druk op het participeren in de gemeenschap. Er wordt veel waarde gehecht aan meedoen, aanwezig zijn en je inzetten terwijl

die dingen eigenlijk alleen in afgeleide zin iets te maken hebben met 'geloven'.

Gevolgen voor kerkverlating

Naar mijn mening zien we ook in het debat over kerkverlating de gevolgen van een abstract, idealistisch en functionalistisch beeld van de kerk.

In evangelisch-protestantse kerken wordt meestal vanuit het ideaal gesproken en gedacht over de kerk. Mensen horen over de 'gemeenschap der heiligen', over voor elkaar zorgen en naar elkaar omzien, over het delen van geloof en leven, over 'thuiskomen' en 'het huisgezin van God'. Dat zijn geen verkeerde termen, sterker nog, ze zijn vaak bijbels en inspirerend. Toch doen kerkmensen er goed aan zich te realiseren dat dergelijk spreken over gemeenschap en de kerk een hoog idealistisch karakter heeft en vaak niet lijkt te passen bij wat mensen daadwerkelijk ervaren aan de kerk. En wanneer mensen aan de ene kant steeds idealistische verhalen horen over wat het is om kerk te zijn en daarnaast zelf ook erg verlangen naar een dergelijke gemeenschap om bij te horen, maar ze zien weinig van die gemeenschap in hun dagelijks leven, dan is het niet vreemd dat zij teleurgesteld afhaken.

Bovendien draait het in de evangelisch-protestantse traditie vaak meer om de persoonlijke relatie van een mens met God, dan om de gemeenschap. Dat maakt dat de druk die men vanuit de leiding van deze gemeenschappen vaak uitoefent om vooral mee te doen, je in te zetten en aanwezig te zijn voor mensen, als oneigenlijk kan voelen. Want wanneer het ten diepste draait om mijn persoonlijke relatie met

God, waarom zou ik me dan moeten inzetten voor de kerk? Ik kan toch ook op mijn eigen manier geloven? Ook maakt deze nadruk op individueel geloof dat iemand die teleurgesteld is in de gemeenschap omdat die niet is wat hij gelooft dat die zou moeten zijn, makkelijk afscheid kan nemen. Immers de gemeenschap is niet noodzakelijk voor de relatie met God. Dit maakt dat een groep teleurgestelde christenen op drift raakt, steeds op zoek naar een gemeenschap die nog beter past bij het ideaal dat men zichzelf gevormd heeft, om steeds weer tot de conclusie te komen dat ook deze gemeenschap niet ideaal is.

Missio Dei-theologie en praktijk

De in evangelisch-protestantse kring gangbare wat abstracte, idealistische en functionalistische manier van kijken naar de kerk leidt dus tot problemen als het gaat om het ervaren van 'gemeenschap'. De vraag is nu of we vanuit de *missio Dei*-theologie het denken over de kerk zo kunnen verhelderen dat concrete ervaringen van mensen rondom gemeenschap meer in beeld komen en ook dat gemeenschap een minder functioneel en meer essentieel onderdeel wordt van het kerkbegrip. In de praktijk van de door mij onderzochte pioniers spreekt en denkt men veel over de *missio Dei*. Deze theologie lijkt enige correctie te kunnen bieden op bovenstaand gedachtegoed.

In de geschiedenis van de zending en missiologie is de *missio Dei*-theologie opgekomen om tegenover de te grote woorden en daarmee soms gepaard gaande maakbaarheidsgedachte, de nadruk te leggen op Gods werk. De kerk 'participeert' in de 'movement of God's love

towards people' (Bosch 2000, 400). Bovendien wordt de focus van de zending verbreed want:

'[s]ince God's concern is for the entire world, this should also be the scope of the *missio Dei*.'

(Bosch 2000, 400-401)

Kort samengevat zijn de drie basisgedachten van de *missio Dei*:

de drie-ene God is de primaire actor in zending, niet de kerk; Gods zending is holistisch; de kerk participeert in Gods missie (vgl. Bosch 2000, 398-402; Bevans en Schroeder 2004, 286-304 en Flett 2014, 69).

Deze drie basisgedachten worden breed gedeeld in de hedendaagse missiologie en hebben grote invloed op theorie en praktijk van missionaire gemeenschapsvorming (vgl. Paas 2019, 76). Het is echter de vraag of de *missio Dei*-theologie nu echt een correctie biedt op een te abstract, idealistisch en functionalistisch beeld van de kerk.

Een van de door mij onderzochte gemeenschappen is onderdeel van een vrij grote gereformeerd-vrijgemaakte gemeenschap. Het valt op dat men in deze gemeenschap de idee dat de kerk participeert in Gods missie onderschrijft, maar op één bepaalde manier inkleurt. Men ziet de kerk vooral als instrument om te werken aan een nieuwe wereld. Dat de kerk ook een teken en een voorafschaduw is van Gods Rijk komt er weinig ter sprake. Men ziet de kerk met name als een netwerk van discipelen. Alle discipelen hebben individueel de opdracht gekregen om in relatie met God te leven en vervolgens verantwoordelijkheid te nemen voor missie. Men ziet missie en discipelschap als een onderdeel van het 'ambt van de gelovigen' en lijkt ervan overtuigd dat God primair een relatie heeft met individuen om door hen heen de kerk te bouwen.

Stefan Paas noemt dit in zijn boek een vorm van ‘hyperprotestantisme’, waarin de kerk primair een optelsom is van geredde individuen die zich aaneensluiten (Paas 2019, 202). Hij zet deze visie tegenover een ecclesiologie die zich baseert op de *koinonia*-gedachte, waarin God primair een relatie heeft met de kerk en door haar heen relaties met individuen vestigt (Paas 2019, 203). De hyperprotestantse benadering leidt volgens Paas tot een ‘functionalistische benadering van de ecclesiologie: de kerk is niet echt nodig, maar soms wel handig’ (Paas 2019, 203). Daardoor is het erg moeilijk om alle idealen die er met betrekking tot gemeenschap leven concreet handen en voeten te geven. Immers, uiteindelijk doet de kerk of de gemeenschap er niet echt toe. Anders gezegd: zij wordt gelegitimeerd vanuit haar doel, namelijk het verkondigen en vertegenwoordigen van de waarheid en (zo) het redden van individuen.

Het lijkt erop dat er in deze gemeenschap een vrij eenzijdige benadering van de *missio Dei* is gekozen. Men benadrukt ‘participatie’ ingekleurd als ‘de kerk is instrument’. Maar de twee andere aspecten van de *missio Dei* (God als primaire actor en het holistische karakter van missie) krijgen veel minder aandacht. Dit komt mede doordat men een haast exclusieve nadruk legt op de persoon en het werk van Jezus en het hebben van een relatie met Hem. Daardoor verdwijnt het werk van God in het geheel van de schepping en de gemeenschap met elkaar en de wereld uit beeld. Een grotere nadruk op holistische missie en het feit dat God ook werkt buiten de kerk in de wereld, zou waarschijnlijk helpend zijn om de eenzijdigheid die er nu in het kerkelijk leven geslopen is wat te corrigeren.

Kortom: hoewel de *missio Dei*-theologie een correctie kan bieden op een te eenzijdig spreken over de kerk, is het in de praktijk moeilijk complexe theologische denkbeelden werkelijk te laten aansluiten bij de praktijk van het kerk-zijn.

Lessen vanuit de pioniersgemeenschap

Ik wil afsluiten met enkele lessen die vanuit mijn onderzoek naar kerkbeelden bij praktijken van missionaire gemeenschapsvorming getrokken kunnen worden voor kerkgemeenschappen die te kampen hebben met kerkverlating.

Ten eerste ben ik ervan overtuigd dat ook bestaande gemeenten en gemeenteleden veelal te abstract en te idealistisch denken en spreken over de kerk. Dit heeft tot gevolg dat de concrete dagelijkse praktijk van de gemeenschap, waarin mensen zich soms eenzaam voelen, depressief zijn of zich niet gezien weten, niet serieus genomen wordt. Dat maakt dat mensen al snel teleurgesteld afhaken als ze merken dat de gemeenschap niet voldoet aan datgene wat hen steeds voorgespiegeld wordt. Voor leiders in de gemeenschap is het de kunst juist ook pijn, verdriet en teleurstelling te verbinden aan Gods grote verhaal. Kerkelijke leiders doen er goed aan te benadrukken dat kerk-zijn geen ideaal is waar naartoe gewerkt moet worden, maar een teken, voorsmaak en instrument van het Koninkrijk. Mensen mogen op zoek gaan naar vonken van het Koninkrijk in de concrete gemeenschap om die vlammetjes van geloof aan te wakkeren. De kerk is niet pas kerk als er een groot vuur ontstaat.

Daarnaast is het belangrijk er oog voor te hebben dat mensen hun idealen vaak gebruiken

om te stoppen met naar zichzelf te kijken. Idealen, ook kerkelijke, fungeren vaak als afleiding, als ontsnapping aan de broodnodige reflectie en kritische zelfanalyse die ook nodig is. Dit geldt voor zowel kerkleden die de kerk verlaten als voor kerkleden die achterblijven. Voor kerkverlaters geldt dat zij zich moeten afvragen of de kerkelijke idealen die men koestert niet maken dat men vrij makkelijk voorbijziet aan eigen tekortschieten en met de vinger wijst naar 'al die anderen die geen echte gemeenschap zijn'. Voor achterblijvers geldt dat zij zich moeten afvragen of zij niet veel te gemakkelijk grote en idealistische begrippen plakken op kleine, kwetsbare, disfunctionele groepen, zonder kritisch te kijken wat er nu daadwerkelijk terecht komt van die grote idealen.

Ten slotte is het belangrijk om van pioniers te leren dat de gemeenschap niet de verzameling individuele gelovigen is die men er in evangelisch-protestantse gemeenten vaak van gemaakt heeft. Ik meen te zien dat velen kerkverlating 'geen probleem' vinden zolang het maar geen 'geloofsverlating' is. Ik snap de redenering, maar het zou interessant zijn om te kijken of we daarmee niet te makkelijk van de gemeenschap 'maar' een instrument hebben gemaakt.

Een van de pioniers in het onderzoek zei toen een aantal teamleden terugkeerden naar de kerkelijke gemeente waar ze uit afkomstig waren: 'Het doet zo'n pijn! We hebben zoveel samen meegemaakt, dat het voelt of er familieleden geen contact meer met ons willen.'

Niemand zegt dat familie-zijn altijd makkelijk en mooi is, integendeel. Er zijn families disfunctioneel en veel families kennen buitenbeentjes of zwarte schapen, maar familie blijft een

aansprekende metafoor voor kerk-zijn. Wanneer iemand teleurgesteld is in zijn familieleden en ze nooit meer wil zien, blijft deze persoon onderdeel van de familie en dat is lastig, zowel voor de achtergebleven familieleden als degene die teleurgesteld afscheid neemt.

De belangrijkste les die we kunnen trekken uit pionierservaringen rondom gemeenschapszin is: neem falen, verdriet en gemis van gemeenschapszin serieus. Niet door er een ideaal tegenover te zetten, maar door te proberen om juist te midden van deze concrete ervaringen op zoek te gaan naar Gods verhaal. En door samen op zoek te gaan naar vonken van het Koninkrijk, naar momenten van gezamenlijkheid en delen van hoop en geloof.

Annemiek (drs. A.M.) de Jonge is opleidingsmanager van de opleidingen Theologie van Hogeschool Viaa en onderzoeker bij het Praktijkcentrum. Zij is bezig met het afronden van een proefschrift binnen de Missionaire ecclesiology.
E a.dejonge@viaa.nl

Noot

¹ Zie bijvoorbeeld: Stefan Paas, *Missional Christian Communities in Conditions of Marginality*, unpublished, p. 3; of Lesslie Newbigin, 'Mission to Six Continents'. In: Harold Fey (ed.), *The Ecumenical Advance: A History of the Ecumenical Movement, Volume 2, 1948-1968*, London: SPCK 1970, pp. 171-197.

Literatuur

- Bauman, Z. (2001). *Community: Seeking Safety in an Insecure World*. Cambridge: Polity Press.
- Bevans, S.B. & Schroeder, R.P. (2004). *Constants in Context: A Theology of Mission for Today*. Maryknoll: Orbis Books.
- Bosch, D.J. (2000). *Transforming Mission: Paradigm Shifts in Theology of Mission*. (20th Anniversary Edition). Maryknoll: Orbis Books.
- Branson, M.L. & Warnes, N. (eds) (2014). *Starting Missional Churches: Life with God in the Neighborhood*. Downers Grove: InterVarsity Press.
- Dijkstra-Algra, N. & Stoppels, S. (2017). *Back to Basics. Zeven cruciale vragen rond missionair kerk-zijn*. Zoetermeer: Boekencentrum.
- Engelsviken, T. (2003). *Missio Dei: The Understanding and Misunderstanding of a Theological Concept in European Churches and Missiology*. *International Review of Mission*, 481-497.
- Drost, D. (2019). *Diaspora as Mission: John Howard Yoder, Jeremiah 29, and the Shape and Mission of the Church*. (PhD-dissertation). Amsterdam: Vrije Universiteit.
- Flett, J.G. (2014). A Theology of missio Dei. *Theology in Scotland* (1), 69-78.
- Healy, N.M. (2000). *Church, World and the Christian Life: Practical-Prophetic Ecclesiology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Newbigin, L. (1970). Mission to Six Continents. In: Harold Fey (ed.) (1970). *The Ecumenical Advance: A History of the Ecumenical Movement, Volume 2, 1948-1968*. London: SPCK, 171-197.
- Paas, S. & Schoemaker, M. (2018). Crisis and Resilience among Church Planters in Europe. *Mission Studies* 35.
- Paas, S. (2019). *Pilgrims and Priests: Christian Mission in a Post-Christian Society*. London: SCM Press.
- Stoppels, S. (2019). *Heil zien in missionaire initiatieven. Een zoektocht naar de theologie achter nieuwe vormen van geloofs-gemeenschap*. (Lectorale Rede). Zingeving in nieuwe (geloofs)gemeenschappen. Ede: Christelijke Hogeschool Ede.
- Verheij, A. (2019, 25 oktober). Alain Verheij over kerkverlating: 'We zijn ons kapitaal aan het verkwanselen'. Geraadpleegd op 11 juni 2020: <https://www.lazarus.nl/artikel/2019/10/alain-verheij-over-kerkverlating-we-zijn-ons-kapitaal-aan-het-verkwanselen>

TIPS BIJ HET THEMA

- Het perspectief van de Gereformeerde Bond binnen de Hervormde Kerk (en Protestantse Kerk in Nederland) is beschreven door Teus van de Lagemaat in: *De stille*

evolutie. Individualisering in de Gereformeerde Bond (2018) – in te zien via: <https://research.vu.nl/en/publications/de-stille-evolutie-individualisering-in-de-gereformeerde-bond>

- Het boek *Still. Notes on a Mid-Faith Crisis* (New York: HarperOne, 2012) is geschreven door Lauren F. Winner. Opgevoed in de Joodse religie is ze nu als docent aan een seminarie vanuit christelijke levensovertuiging werkzaam. Eerlijk en krachtig beschrijft ze hoe de kerk, liturgie en gemeen-

schap haar geloof door tijden van kleurloosheid en falen heen dragen. Een verrijkend, verruimend en persoonlijk perspectief van hoop voor wie geloven niet gemakkelijk vindt.

Wat moeten we doen?

Kerkverlating in hoopvol perspectief

Twintig jaar geleden had ik eens een gesprek met een van mijn geestelijke mentoren, afkomstig uit dezelfde kerkelijke traditie als ikzelf: de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt). Het gesprek ging over de toekomst van de kerk en het afnemende aantal kerkleden. Als diep betrokken vader van een aantal kinderen vertelde hij dat hij er ernstig rekening mee hield dat tenminste twee of drie van hen de kerk, en wellicht ook het geloof, vaarwel zouden zeggen. Niet omdat hij daar concrete voortekenen van zag maar als een soort statistisch voorgevoel: het kan bijna niet dat ze allemaal bij de kerk blijven.

Hoewel ik in deze bijdrage vanuit een zekere distantie schrijf over het verschijnsel kerkverlating, mag niet uit het oog verloren worden dat het gaat om concrete mensen, hun vrienden, ouders en mede-kerkleden. Dat geeft aan dit thema nadrukkelijk ook een existentiële lading waaraan recht gedaan moet worden. Corstian van Westen heeft vele getuigenissen van kerkverlaters en -hervinders bijeengebracht, waaruit blijkt hoe existentieel deze ervaringen inderdaad zijn (Van Westen 2019).

Ik wil in deze afsluitende bijdrage in het eerste deel de relatie aangeven tussen enerzijds de in dit nummer gepresenteerde onderzoeken en visies, en anderzijds literatuur over kerkbetrokkenheid en kerkverlating. Vanuit dit geheel probeer ik dit nummer af te sluiten door in het tweede deel lijnen te trekken om kerken vernieuwde handelingsperspectieven te bieden.

Praktische theologie is er in mijn optiek mede op gericht praktijken van kerk-zijn te beschrijven en analyseren, maar ook om deze transformatieve praktijken zelf waar nodig en mogelijk te transformeren (vgl. Schaeffer 2019, 15-28).

Onderzoek naar kerkverlating

In de loop van de eenentwintigste eeuw heeft een aantal onderzoeken naar kerkverlating plaatsgevonden. Sonnenberg geeft in haar artikel een overzicht van recente literatuur op dit punt, waarbij zij focust op wie daarin *resilient disciples* worden genoemd, veerkrachtige discipelen, en wat hen karakteriseert. Daarmee buigt ze het gesprek naar de kerkblijvers om. Een van de belangrijke punten voor Sonnenberg is de vraag of jongeren de ruimte vinden in de kerk om hun religieuze identiteit en narratief te vinden.

Dat kernwoord *ruimte* komt ook in ander onderzoek terug. Zo publiceerde Henk de Roest in 2001 een empirisch onderzoek naar vermin-

< Emil Nolde, 'Christus en de kinderen', 1910

derde kerkelijke participatie onder ex-ambtsdragers. Het bleek dat er een substantieel deel is van diegenen die een tijd lang als ambtsdrager (ouderling of diaken) in een kerkelijke gemeente gediend hebben, dat na afloop dit kerk-zijn min of meer de rug toekeert. De Roest noemt onder meer de factor ‘klimaat’ als oorzaak hiervan:

‘Bij de factor klimaat zien we, wanneer we deze redenen [voor verminderde kerkelijke participatie] lezen, dat het gevoel niet serieus genomen te zijn overheerst. Deze oud-ambtsdragers geven aan hoe het uitblijven van belangstelling en gerichte aandacht wordt ervaren. Er wordt gesproken van een gebrek aan betrokkenheid, hetgeen voor sommigen uiterst schrijnende gevolgen heeft. Enerzijds wordt er ‘ruimte’ gemist, anderzijds ondervinden deze oud-ambtsdragers (te) weinig meeleven. Als onderzoekers worden we er stil van.’ (De Roest 2001)

Waar ruimte gemist wordt, ontstaat frustratie. Bovendien valt hier ook de existentiële toon op: kerkverlating is meer dan ‘een fenomeen’. Het roept allerlei emoties op bij kerkverlaters en degenen die om hen heen staan, maar evengoed bij onderzoekers.

In 2002 publiceerde Alan Jamieson een onderzoek naar de beweegredenen van ruim honderd Nieuw-Zeelands evangelicale, pentecostale en charismatische christenen om hun kerk te verlaten. Jamieson verbindt zijn onderzoek met dat van James W. Fowler naar *stages of faith* die de ontwikkeling van geloof en zingeving wil indelen. Hij onderscheidt uiteindelijk vier typen kerkverlaters, en wel op basis van hun mentale en spirituele vermogen om afstand te kunnen nemen tot hun gemeenschap en al dan niet gelijktijdig een nieuwe, veranderde en

zelfstandiger manier van geloven te vinden en ontwikkelen (Jamieson 2002). In het kader van deze bijdrage noteer ik dat Jamieson kerkverlating verwoordt in termen van een individuele trektocht van de gelovige. Deze metafoor impliceert *ruimte en afstand* tot een vertrekpunt, en anderzijds een spiritueel-mentaal *vermogen* om afstand af te leggen en ruimte te creëren.

Een paar jaar later verschenen de resultaten van onderzoek door Francis en Richter in het Verenigd Koninkrijk, dat op basis van zowel kwantitatief als kwalitatief onderzoek een breed scala van motieven voor kerkverlating onderscheidt. Hieruit blijkt dat sommige kerkverlaters meer dan anderen wellicht openstaan voor terugkeer. Dat geldt vooral waar kerkverlating ingegeven werd door de grote levensveranderingen zoals verhuizen, relatie et cetera, en minder door inhoudelijke meningsverschillen tussen de kerkverlater en de kerk (zowel op dogmatisch gebied als op het terrein van levensstijl) (Francis en Richter 2007). In Nederland publiceerde Otto de Bruijne verhalen van evangelische kerkverlaters (De Bruijne 2009). Daarin staan de verhalen centraal waaruit blijkt dat kerkverlaters moeite hebben met de lokale invulling van kerkelijk leiderschap, en met het gevoel – zeker achteraf – dat men in een ‘systeem’ leefde waaruit de kerkverlater zich moest bevrijden. Verschillende mastertheses vanuit de Theologische Universiteit Kampen naar kerkverlaters die de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt)

- *Wie ruimte ervaart voor geloof blijkt vaker daadwerkelijk betrokken te blijven*

(GKv) verlieten bevestigen deze onderzoeken, en komen tot de conclusie dat kerken vooral de individuele ontwikkeling van gelovigen serieus moeten nemen, en waar nodig faciliteren. Ook hier is het woord *ruimte* belangrijk.

Zeer recent verscheen de ook door Sonnenberg genoemde studie van Ruth Perrin, als onderzoeker verbonden aan Durham University. Zij beschrijft aan de hand van 47 interviews hoe het geloofsleven en de geloofsontwikkeling van vooral adolescenten in Groot-Brittannië in de laatste jaren beleefd is (Perrin 2020). Het onderzoeksverslag is niet alleen zeer leesbaar, maar legt de resultaten ook langs tal van andere (Angelsaksische) onderzoeken uit de afgelopen decennia. Bovendien schetst ze uitvoerig het beeld van de leefwereld, de uitdagingen en vooral de intens toegenomen complexiteit om een eigen identiteit te vinden in de sociale leefwereld van *millennials*. Perrin beschrijft hoe diegenen die tijdens hun (vroege) adolescentieperiode sterk betrokken waren op geloof en kerk-zijn, hun weg hebben voortgezet. Ook dit onderzoek is – zoals in dit themanummer eigenlijk steeds – beperkt tot protestantse *millennials*.¹ In het eerste deel beschrijft ze hoe volgens de geïnterviewden (die nu 29-37 jaar oud zijn) en de literatuur het leven van *emerging adults* in retrospectief was en is. Zij beschrijft dus de *millennial Active Affirmers* van destijds, waarvan sommigen echter inmiddels kerk en/of geloof verlaten hebben.

Perrin laat zien hoezeer door kerkgangers en voormalige kerkgangers het al dan niet ervaren van *ruimte* een kernwoord is voor de mate waarin zij betrokken blijven: wie ruimte ervaart voor haar of zijn geloof blijkt veel vaker ook daadwerkelijk betrokken te blijven bij de ge-

meenschap. Ruimte om zichzelf het geloof toe te eigenen, te testen, te bediscussiëren en overgeleverde visies, levenshoudingen en kennis te vergelijken met andere – met name via het sterk toegenomen aanbod aan religieuze bronnen, en intense existentiële ervaringen op christelijke festivals en conferenties. Ze stelt dat waar kerkgangers vroeger wellicht nog in de kerk konden schuilen voor de werkelijkheid rondom hen

‘[t]oday’s Emerging Adults do not have the option to hide from reality in church. In a secular, pluralistic society with access to global information they are fully aware of their minority status as Active Affirmers and therefore have little choice but to take responsibility for owning or disowning religious identity.’ (Perrin 2020, 151-152)

Ze vervolgt dit met de constatering dat dit proces van toe-eigening (*owning*) mede daarom veel langer duurt: het is veel complexer dan voorgaande generaties hoefden te ondergaan.

Ruimte voor echt geloven

Onderzoek naar kerkverlating en naar kerkblijvers (*Active Affirmers*) geeft geen oplossing voor concrete pastorale situaties. Zowel in het onderzoek naar ‘stille kerkverlating’ als dat van bijvoorbeeld Ruth Perrin (205-206) wordt benadrukt dat kwalitatief onderzoek unieke verhalen beluistert. Toch zijn er wel degelijk lijnen te trekken uit deze verhalen.

Zo blijkt *ruimte* een kernwoord te zijn. Hayo Wijma schetst dit in dit nummer vooral vanuit het perspectief van ‘generaties’: in een denominatie met een afgebakend ontstaansmoment helpt het generatie-perspectief te verstaan hoe belangrijk ruimte voor toe-eigening is. Zowel Sonnenberg, De Muijnck als Vlasblom geven

aandacht aan de ruimte die een concrete (lokale) kerkgemeenschap kan en moet bieden aan individuele geloofsontwikkelingen, inclusief de crises, twijfel en het niet-weten. Paas stelt dit in zijn bijdrage indirect aan de orde als hij Jezus' vraag aan de leerlingen uitwerkt. Daar zit, naast een element van moeten kiezen, ook de ruimte tot kiezen in. Ook het onderzoek van De Jonge stelt dat de concrete, reële gemeenschap waarbinnen falen en vieren beide een plaats heeft, belangrijk gevonden wordt. Ook Perrin constateert dat het verlangen naar een *ruimte* om echte vreugde, aanvechting en geloofszaken te delen regelmatig naar voren kwam (187). Deze ruimte hoeft zeker niet alleen bevolkt te worden door *peers*. Ook betekenisvolle relaties met oudere gelovigen – die soms de rol van mentor vervulden – blijkt van grote waarde als een *lifeline* die een zekere verbondenheid met de ruimere kerk belichaamt, aldus Perrin (199). Zo kan authentiek geloof groeien.

Het ontbreken van deze ruimte is een van de redenen voor kerkverlating. Het maakt de kerkverlaters gedesillusioneerd en geïsoleerd, aldus Perrin (171-172). Het onderzoek naar stille kerkverlating in de GKv bevestigt dit beeld. Daarnaast zijn er andere factoren, zoals het radicaal veranderen van levensinstelling, persoonlijk problemen of trauma's, maar ook triviale redenen worden genoemd: verhuizing, een nieuwe (veeleisende) baan, het krijgen van kinderen of het aangaan van een (nieuwe) relatie. Dan blijkt bij zo'n gebeurtenis ineens dat de binding met de kerkgemeenschap heel dun geworden is. Kerklidmaatschap als een jas die geleidelijk aan versleten raakt, tot je op een bepaald moment besluit: 'Nee, deze moet toch

maar weg. Hier heb ik nu even niks meer aan.'

Kennelijk voorziet de kerk voor deze groep kerkverlaters niet meer in hun behoefte. Er zijn goede redenen te geven waarom het goed is het bij zo'n conclusie te laten. Want lokale kerken functioneren in zekere zin nu eenmaal op de markt van kerken en religie, de markt van zingeving. Op die markt zijn allerlei smaken en soorten kerk te vinden. Kerkleden maken op allerlei manieren kennis met andere vormen van kerk-zijn. Via vrienden, vakanties, conferenties, burens enzovoorts. Maar ook ontdekken ze niet-kerkelijke praktijken van zingeving en bezinning. Weer terug in de eigen lokale gemeenschap vallen allerlei dingen op die daarbij niet passen of minder. Negatieve of minder positieve ervaringen die opgedaan zijn binnen de eigen gemeenschap zijn getriggerd. En de eigen lokale gemeenschap lost dat niet op – en zeker niet snel. Vervreemding kan dan langzaam plaatsmaken voor een zekere moeheid of ergernis. Totdat er een moment komt waarop een keuze maar eens gemaakt moet worden: 'Hier vind ik niet meer mijn thuis.' Niet met slaande deuren, maar zachtjes wordt de deur dichtgetrokken. Dat was het dan.

Wat te doen?

Praktische theologie dient, zoals gezegd, er minstens mede op gericht te zijn de praktijken van kerk-zijn te doordenken, en waar mogelijk handelingsperspectieven te bieden. Een dubbele transformatie dus: praktijken van kerk-zijn zelf zijn gericht op verandering, mede vanuit de overtuiging dat waar gelovigen vanuit Christus door de kracht van de Geest willen werken, de dingen niet onveranderd blijven. Praktisch-

theologische reflectie op praktijken betekent ook: waar moeten deze praktijken zelf getransformeerd worden? Dat heeft met de inherente transformatieve opgave van praktische theologie te maken.

Nu is er op allerlei deelterreinen van het kerk-zijn in de afgelopen decennia al heel veel denkwerk verzet – veel te veel om hier op te sommen. De trend- en literatuurberichten in *Handelingen* bieden een overzicht van het brede scala aan onderzoeken, visies en ontwikkelingen. Dat geldt op liturgisch gebied, diaconaal, catechetisch, gemeenteopbouw, missionair, pionieren enzovoort. Al deze bezinning en daaruit voortvloeiende veranderde praktijken hebben het tij van de (stille) kerkverlating echter niet kunnen keren. Dat roept de vraag op naar de beheersbaarheid van dit proces van kerkvernieuwing. Wat dan te doen?

Machteloosheid

Allereerst dit: er zijn geen praktijken of activiteiten of beleidsbeslissingen te verzinnen die kerkverlating ‘oplossen’. Tenzij ervoor gekozen wordt om als gemeente volop in te zetten op één smaak van kerk-zijn door te kiezen voor een doorstart van kerk-zijn waarbij één visie en één soort ervaringen de boventoon voert. Dan is er feitelijk sprake van een doelgroepenkerk. Ik denk aan Mozaïek0318 met dependances in Nijkerk en wellicht straks ook in Apeldoorn. Of aan de Doorbrekers met filialen in Barneveld, Amersfoort en Zwolle. Of aan de Vrije Evangelisatie Zwolle (VEZ) van waaruit ook in Kampen nu een nieuwe kerk is gesticht. Dergelijke neo-evangelische initiatieven worden gekenmerkt door een duidelijke visie, een duidelijke interne struc-

tuur, en een krachtige nadruk op de zondagse vieringen in combinatie met een intensieve toerusting en vorming op het niveau van de kring.

Een dergelijk format is echter mijns inziens niet goed te kopiëren binnen *bestaande* gemeentes. In 2008 heeft Jaap Modderman onderzoek gedaan naar zo’n kopieer-fenomeen: het initiëren van de ‘kleine kringen’ zoals men die in Willow-Creek in Amerika had gezien, overgezet naar GKv. In 2012 blijkt in 70 procent van de GKv een structuur van ‘kringen’ te zijn ingevoerd (*Handboek* 2012). Uit zowel de studie van Modderman als een nader kwalitatief onderzoek van het Praktijkcentrum uit 2019 blijkt het functioneren van kringen echter niet bepaald een rooskleurig beeld te geven. Het kopiëren van een manier van kerk-zijn zonder langdurige vorming, toerusting, bezinning en praktische ondersteuning, lijkt niet zonder meer een zinvolle bijdrage aan het kerk-zijn te geven.

Er zijn klaarblijkelijk maatregelen of beleidsinitiatieven waardoor het gemeentelven zeker gaat bloeien. Stille kerkverlating is daarom voor kerkenraden, voorgangers, maar evengoed voor alle andere meelevende kerkleden en ‘achterblijvers’ zo’n machteloos-makend fenomeen. Waar het gaat om handelingsperspectieven is het, meen ik, van belang niet om deze ervaring van *machteloosheid* heen te gaan. Niet om daarbij te blijven staan, maar wel vanuit de noodzaak dat deze ervaring erkend moet worden in wat zij is. Namelijk de erkenning dat kerk-zijn niet te managen is.

Dat wordt bevestigd door onderzoek dat Van Wijnen, Barnard en Brouwer publiceerden naar de ecclesiologische gevolgen van de veranderde

relatie tussen adolescenten en de kerk. De kerk als instituut is geen bron voor de *identity narratives* van adolescenten. De kerk als organisatie loopt het risico mensen vooral als leden te beschouwen en daarbij te *managerial* te opereren. In hun optiek kan de kerk beter in organische termen beschreven worden. Dan vullen het geïnstitueerd zijn van de kerk en een zekere mate van organisatiegraad elkaar aan in de ondersteuning van betekenisvolle relaties met *peers* en ouderen, maar valt kerk-zijn voor adolescenten allerm minst samen met instituut of organisatie (Van Wijnen, Barnard en Brouwer 2016).

De bewustwording en doorleving van het niet-te-managen proces van kerkbloei en kerkvernieuwing is, wonderlijk genoeg, op zichzelf echter iets wat je kunt doen. Dit vormt zelfs een belangrijk element in gemeenteopbouw zoals dat in veel gemeenten plaatsvindt. Echter niet in de zin van de korte klap waarmee een gemeente het probleem kan oplossen. Er zitten zoveel kanten aan dit probleem. Deels zijn ze in de voorgaande artikelen ook benoemd. De cultuur-kant: welke culturele factoren dragen eraan bij dat mensen de kerk verlaten? Toegenomen keuzemogelijkheden, sociale mobiliteit, autoriteitsperceptie, godsdienstpsychologische factoren rond geloofsontwikkeling – om er een paar te noemen. Deze ervaring van complexiteit zou ik willen aanduiden met het begrip 'liminaliteit'. Afkomstig uit de culturele antropologie (Victor Turner) duidt dit woord op een tussentijd (vgl. Barnard, Cilliers, Wepener 2014, 91-114; Roxburgh 1997). Tussen twee fases in, in de overgang van iets ouds en bekends onderweg naar een nieuwe bestaanswijze, met alle onduidelijkheid, angst en onzekerheid die daar-

bij hoort. Een grenservaring die erkend mag – maar ook moet – worden als een zelfstandige fase. Het is geen moment, maar het is een fase waarin we ons moeten laten dragen door wat ons gegeven is.

Ruimte

Wat we als kerken kunnen doen, is de erkenning van onze machteloosheid, soms moedeloosheid, en onzekerheid ruimte geven. Vandaar dit tweede trefwoord: *ruimte*. Ik zie het als uitdaging voor verder onderzoek dit begrip nauwkeuriger te conceptualiseren. In deze afsluiting raak ik een aantal punten die daarbij van belang lijken.

Er is behoefte aan ruimte voor het luisteren naar elkaar, elkaars ervaringen, wensen, verlangens, kwetsuren en hoop. Zeker voor de kerken waarnaar het onderzoek is gedaan waaruit bovenstaande artikelen putten, de protestants-evangelische kerken, zie ik hier een groeipunt. Diep weggedoken onder de spiritualiteit en manier van kerk-zijn in deze kerken, zo beschrijven De Jonge en Vlasblom, ligt een focus op eenheid en eenvormigheid, op doernigheid en kortetermijnprojecten. Het kost echter veel meer moeite om ruimte te creëren in de gemeente als geheel, maar evengoed binnen de kleine groepen, kringen of miniwijken binnen deze kerken. Inzetten op het creëren van praktijken die ruimte bieden om te luisteren en spreken, die geen uniforme geloofsbeleving afdwingen maar de bestaande diversiteit tot klinken brengen, is noodzakelijk.

Hier ligt een andere observatie onder. Sake Stoppels en anderen hebben erop gewezen dat bij missionaire initiatieven nogal eens de vraag

• *Ruimte bieden om kerk-zijn te denken in termen van ontvangen*

‘wat is heil?’ uit het oog verloren is (Stoppels 2019; Noort e.a. 2008). Met andere woorden: wat drijft ons nu ten diepste bij het beginnen aan een project of zelfs het opzetten van een nieuwe kerk? Ik vermoed dat die vraag evenmin snel gesteld wordt binnen bestaande gemeenten. ‘Waartoe zijn wij op aarde? Wat is het doel van ons kerk-zijn?’ Heel wat protestantse en evangelische lokale kerken hebben een ‘visie’ voor hun kerk-zijn op hun website staan. Maar deze is soms zo algemeen dat ze ergens nietszeggend wordt. Bovendien: dergelijke visies zijn meestal het resultaat van een lang proces dat toch vooral in commissies en op gemeenteavonden door een paar betrokken kerkleden is gevoerd. Ook dit brengt uiteindelijk evenmin veel substantiële vernieuwing voor de gemeente als geheel. Het ademt niet zelden een sterk institutionele of organisatorische achtergrond – om in de termen van Van Wijnen, Barnard en Brouwer te blijven.

Belangrijk is een andere invalshoek, die Jan Hendriks (2013) initieerde met het boek *Goede wijn. Waarderende gemeenteopbouw*. Hij had hierop al eerder gewezen, maar sloeg in dit boek met verve deze weg in. Het is geen model, maar een methode. Een manier van kerk-zijn. Kijk naar wat God doet in deze gemeente. Zoek het op, benoem het, verdiep het, en ga aan de slag. Ook denk ik aan de boeken van de protestantse kerkopbouwer Marius Noorloos, die onvermoeibaar hamert op de noodzaak om de Bron van het kerk-zijn (de Schrift)

centraal te stellen en niet de processen en procedures (Noorloos 2003; 2005). Ontwikkel als kerkenraad concrete praktijken van naar de Bijbel luisteren die je vervolgens ook inzet in het hele gemeente-zijn. Ook denk ik aan de voorziet die iemand als de gereformeerd-vrijgemaakte predikant en docent dr. Jos Douma geeft rond *lectio divina*.¹ ‘Bijbelluisteren’ op individueel niveau en in de kleine groep. Waar het luisteren naar de Schrift verdwijnt, zal het probleem van kerkverlating niet minder worden. Dit luisteren vormt samen met allerlei andere christelijke praktijken de bronpraktijk van kerk-zijn. Een ruimte om in te gaan en uit te gaan; om vanuit het alledaagse waarin God lang niet altijd gevonden wordt, te zoeken en te ontvangen, zodat vandaaruit ook in het leven momenten en ontmoetingen als Godsge schenken kunnen oplichten.

Ruimte – daarmee bedoel ik dus allereerst dat er ruimte gemaakt wordt voor dat wat er is, wat er gebeurt. En dat daarin ruimte komt voor God Zelf om te spreken. Dat we luisteren en kijken naar wat de Heer van de kerk doet, waar zijn zegeningen waar te nemen zijn. Maar evengoed ruimte voor de klacht, het gemis, het niet-weten, de machteloosheid (vgl. Van Ommen 2016). Ruimte, kortom, om kerk-zijn niet te denken in termen van maakbaarheid maar in termen van ontvangen. Wat krijgen wij, wat missen wij, wat doet dit ons? Ruimte voor ervaringen om te blijven staan, en niet weggewuifd te worden. Dat geeft het kerk-zijn ook een dynamischer karakter. ‘De kerk’ is niet statisch, maar ontwikkelt zich. Ook dit punt vraagt nadere conceptuele bestudering vanuit fundamenteel-ecclesiologisch gezichtspunt.

Hoop

Ruimte is een randvoorwaarde voor gemeente-opbouw. Zodat ervaringen van machteloosheid en niet-weten ruimte krijgen, zowel als ervaringen van Gods werk. Daarbij is *hoop* een derde trefwoord dat ik zou willen benadrukken. Mijns inziens maakt de Schrift duidelijk dat noch ons eigen heil, noch dat van onze kinderen of van vrienden die de kerk verlieten, maakbaar is. Evenmin is de kerk maakbaar. Maar er is wel hoop. Laat ik hier dan toch een rooms-katholiek theoloog aanhalen, Erik Borgman. Hij schrijft in een van zijn publicaties dat:

‘[d]it boek mijn belijdenis is van het geloof dat God, die Jezus uit de dood deed opstaan, niet ophoudt toekomst te openen voor de wereld, en daarmee voor de kerk.’ (Borgman 2015, 18)

In de cirkel van liturgische praktijken rond het kerkelijk jaar is ontzettend veel hoopvols en hoopgevents te ontdekken. Inspiratie en ruimte, die in de viering van Advent en Kerst, van Pasen en Pinksteren een richting krijgt van Godswege. In de liturgische theologie van onder meer Alexander Schmemmann, maar ook in Borgmans spreken over de kerk, klinkt vanuit de Eucharistie (door veel protestanten Heilig Avondmaal genoemd) eenzelfde signaal van hoop. Hoop is dat we ons laten dragen door Iemand die groter is dan wij. Hopen op Iemand, hopen op God Zelf. Hopen gaat over herinneren en verwachten tegelijkertijd, terugkijken en vooruitkijken. Ruimte bieden om ons te herinneren aan wie God is, wat Hij deed. Ruimte om elkaars herinneringen en ervaringen te laten staan. Niet te oordelen, of snel grenzen te trekken.

Hopen is ook de ruimte om te verwachten dat Hij niet loslaat wat zijn hand begon, zoals ook

Sonnenberg haar artikel besluit. Verwachten dat Hij aanwezig blijft. ‘Ik ben. Ik zal er zijn.’ Ruimte ook voor elkaars verwachtingen. ‘Waar verlang jij naar? Waarom?’ Hopen vergt ruimte om herinneringen en verwachtingen te delen. Van mensen en met mensen, maar ook van God en met God.

Om te leren hopen zijn praktijken nodig. Hoopgevende praktijken. Nu vinden hoopgevende praktijken van kerk-zijn hun centrum, vermoed ik, niet in plannen van commissies en kerkenraden. Meer, denk ik, in de viering van het heil dat ons geschonken is. Waar gemeentes en hun voorgangers ruimte maken voor dat wat er is, aan onzekerheid en verlangen, machteloosheid en *drive*. Om dat bij God te brengen, voor zijn troon te brengen.

‘Waar anders is heil te vinden dan bij U, Heer?’ In antwoord op Jezus’ vraag of zijn leerlingen dan ook maar niet weg willen gaan – en nogmaals: die ruimte is er, en blijkt ook genomen te worden, toen en nu – zet Petrus de ervaring van heil op de voorgrond. Hij en de anderen hebben immers concreet ervaren dat Jezus’ woorden eeuwig leven geven. ‘Dus, nee, wij willen niet ook weggaan. Wij willen bij die Bron blijven, Heer.’

Hoezeer we daarbij ook moeten inzetten op het ontwikkelen van concrete, lokale praktijken van individueel bijbellezen en gemeenschap in kleine kringen – het niveau van de hele gemeente is niet onbelangrijk. Uit het onderzoek naar ‘stille kerkverlating’ blijken kerkdiensten niet de enige, en zelfs niet de belangrijkste reden om

• *In de cirkel van liturgische praktijken is ontzettend veel hoopvols te ontdekken*

de kerk te verlaten – maar ze spelen wel een rol. Voor het beleven en belichamen van kerk-zijn in deze eeuw, is de zoektocht naar een veilige en vernieuwde liturgie belangrijk. Daarin kan vanuit de hoop de ruimte worden geboden voor allerlei ervaringen – die van machteloosheid en moedeloosheid evengoed als die van dank, geluk en heil, van hoop, herinneren en verlangen met als formatieve kern daarvan de Eucharistie. De zoektocht naar gezamenlijke vormende praktijken die recht doen aan de veelkleurigheid van ons kerk-zijn, verdient de tijd, rust en energie die daarvoor nodig is. Ook Perrin laat zien dat in de ervaringsverhalen van jongvolwassenen de gemeente, de intergenerationele groep van wie zoekt naar wat de Heer wil, een belangrijke ruimte is voor de eigen geloofsontwikkeling. Meer organisch en minder institutioneel of organisatorisch (Van Wijnen, Brouwer en Barnard 2016) – maar niettemin van waarde.

Helpt dit het lokale kerk-zijn nou echt? Is er niets concreets, iets waar een lokale gemeente de tanden in kan zetten? Er is inderdaad geen recept, alleen een weg. Erkenning van onmacht, ruimte nemen voor wat er gebeurt, en vanuit de kern van Jezus Christus zoeken, tasten, samen twijfelen en delen. Want die gemeenschap van gelovigen, waar praktijken van hoop en heil gevierd worden, kan een weg zijn om te gaan. Omdat zij ruimte maakt voor alles wat er toch al is, ruimte voor Gods handelen dus ook.

Hans (dr. J.H.F.) Schaeffer is hoogleraar Praktische Theologie aan de Theologische Universiteit Kampen en vice-director van het Center for Church and Mission in the West (www.churchandmission.nl).
E jhfschaeffer@tukampen.nl

Noten

¹ *Millennials* (of ‘generatie Y’) zijn geboren tussen 1980 en 2000, en volgen op ‘generatie X’ (1961-1980) en de babyboom-generatie (1945-1960).

² Vgl. <http://www.josdouma.nl/> voor een overzicht van zijn publicaties en cursussen.

Literatuur

- Barnard, M. e.a. (2014). *Worship in the Network Culture. Liturgical Ritual Studies. Fields and Methods, Concepts and Metaphors*. Leuven: Peeters.
- Borgman, E. (2016). *Waar blijft de kerk? Gedachten over opbouw in tijden van afbraak*. Baarn: Adveniat.
- Bruijne, O. de (2009). *Ooit evangelisch. De achterdeur van evangelische gemeenten*. Kampen: Kok.
- Francis, L.J. & Richter, Ph.J. (2007). *Gone for Good? Church-Leaving and Returning in the Twenty-First Century*. Peterborough: Epworth.
- Hendriks, J. (2013). *Goede wijn. Waarderende gemeenteopbouw*. Utrecht: VBK Media.
- Jamieson, A. (2002). *A Churchless Faith: Faith Journeys Beyond the Churches*. London: SPCK.
- Noorloos, M. (2003). *Leven uit de Bron. Via geloofsopbouw naar gemeenteopbouw*. Kampen: Kok.
- Noorloos, M. (2005). *Groei en bij de Bron. Kansen voor het christelijk en kerkelijk leven*. Kampen: Kok.
- Noort, G., e.a. (2008). *Als een kerk opnieuw begint. Handboek voor missionaire gemeenschapsvorming*. Zoetermeer: Boekencentrum.
- Ommen, L. van (2016). *Ruimte voor gebrokenheid. Plaats voor lijden in de eredienst*. Utrecht: Kok.
- Perrin, R.H. (2020). *Changing Shape. The Faith Lives of Millennials*. London: SCM Press.
- Roest, H. de (2001). *Ik geloof het wel ... Een empirisch onderzoek naar verminderde participatie van oud-kerkenraadsleden aan de kerkdienst*. Z.p.: Landelijk Dienstencentrum.
- Roxburgh, A. (1997). *The Missionary Congregation, Leadership, and Liminality*. Harrisburg: T&T Clark.
- Schaeffer, H. (2019). *Kerk om te vieren. Praktisch-theologische reflecties op kerk-zijn*. Kampen: Summum Academic.
- Stoppels, S. (2019). *Heil zien in missionaire initiatieven. Een zoektocht naar de theologie achter nieuwe vormen van geloofsgemeenschap*. Ede: CHE.
- Westen, C. van (2019). *Adieu Kerk! Adieu God? Kerkverlaters en hun zoektocht naar God*. Westervoort: Great Life Publishing.
- Wijnen, H. van, Bouwer, R. & Barnard, M. (2016). *Encouraging an Organic Ecclesiology for Adolescents: Deconstructing the Church from Institution to Instituted*. *NTT Journal for Theology and the Study of Religion* 70, nr. 1, 31-48.

Hoogleraar Ton Bernts:

‘Op zoek naar een ‘lichte’ vorm van kerk-zijn’

Ton Bernts is vanaf 1992 verbonden aan het Kaski, onderzoekscentrum voor religie en samenleving. Aanvankelijk begon hij als senior-onderzoeker en sinds 2003 is hij directeur van dit centrum. Hij studeerde cultuur- en godsdienstpsychologie aan de Katholieke Universiteit Nijmegen en promoveerde in 1991 aan de Erasmus Universiteit Rotterdam in de sociale wetenschappen, op een onderzoek over attitudes in de gezondheidszorg. Zijn onderzoek richt zich op hedendaagse religieuze ontwikkelingen in Nederland. Zijn expertise betreft de positie van kerkgenootschappen en identiteitsgedreven organisaties, en ontwikkelingen binnen de geestelijke verzorging. Momenteel doet hij evaluatieonderzoek naar nieuwe pastorale initiatieven in de Rooms-Katholieke Kerk.

U bent directeur van het Kaski.

Waar staat dit instituut voor?

Het Kaski is een van de oudste sociaal-wetenschappelijke instituten in ons land en is opgericht in 1946, de wederopbouwfase na de Tweede Wereldoorlog. Katholieke intellectuelen wilden de Rooms-Katholieke Kerk (RKK) na de oorlog opnieuw een duidelijk plaats geven in de samenleving. Toentertijd maakten we deel uit van de rooms-katholieke zuil, maar we waren geen katholieke organisatie. Het Kaski is opgericht als een burgerlijke stichting.

In het verleden werd onderzoek gedaan naar alle aspecten binnen de rooms-katholieke zuil, zowel kerkelijke zaken als ook onderwijs en welzijn. Later, met het uiteenvallen van deze zuil, is de focus meer op het kerkelijke en het brede religieuze veld, dus ook buiten de RKK, komen te liggen.

Sinds tien jaar zijn we onderdeel van de Radboud Universiteit en gesitueerd binnen de faculteit Filosofie, Theologie en Religiewetenschappen. We zijn geen stichting meer met een eigen bestuur, maar nu eigenlijk een *task force* binnen de faculteit die vooral toegepast onderzoek doet op het bredere terrein van religie en samenleving. Het katholieke vraagstuk speelt hierin nog altijd een rol, maar de nadruk ligt op religie in het algemeen. Voorbeelden van recent onderzoek zijn een evaluatie van de geestelijke verzorging bij justitie, het gebruik van gebedshuizen in Nederland en de ontwikkeling van secularisatie. Momenteel doe ik evaluatieonderzoek binnen het programma Space for Grace. Dit is een initiatief van de stichting Porticus, gericht op vitalisering en innovatie binnen de Rooms-Katholieke Kerk.

Uw onderzoek is dus vooral gericht op de plaats die religie inneemt binnen de samenleving. Is religie voor u persoonlijk belangrijk?

Voor mij persoonlijk niet zo. Ik ben katholiek opgevoed en heb de katholieke volkskerk van binnen meegemaakt. Ik ben altijd wel kerkelijk betrokken gebleven, maar enigszins op afstand. Ik ervaar in mezelf dezelfde verwijdering tussen kerk en dagelijks leven die je eigenlijk breed in de samenleving ook ziet. De rol en mogelijke betekenis van de kerk gaan me wel ter harte.

Religie en de kerk zijn veel mensen lange tijd ter harte gegaan. Het thema van dit nummer van *Handelingen* is 'kerkverlating'. Hoe kijkt u naar dit begrip?

De term 'kerkverlating' gebruik ik zelf eigenlijk nooit. Ik denk dat er eerder sprake is van verwijdering. Als we het vanuit de samenleving bezien, zien we dat het religieuze steeds minder betekenis, steeds minder positie heeft. Dat uit zich dan vervolgens in minder participatie in de kerken. Kerkverlating klinkt natuurlijk erg als 'ik ga de kerk uit'. Misschien is het een protestants begrip. Bij katholieken zie je het eigenlijk nauwelijks: men drijft langzaam af van religieuze gewoontes. Het is een proces waarin het religieuze geleidelijk uit het leven verdwijnt. Af en toe komt het dan wel weer op, met bijvoorbeeld Kerstmis of Pasen. Of – zoals vooral in Limburg – bij de eerste communie. Kenmerkend voor deze uitingen van religie is dat ze ook bij uitstek een sociale component hebben.

Dit proces van wegtrekken van religie is vooral in de jaren 1960 in een enorme stroomversnelling terechtgekomen. De oorzaak hier-

van is, kort door de bocht genomen, individualisering van de maatschappij. Natuurlijk spelen er ook allerlei andere zaken een rol, maar ik zou hier toch dit woord voor willen gebruiken. Wij zijn in ons denken ons eigen project geworden. Dat is een ingrijpende gedachte. Met zaken als autoriteit en traditie, waar religie uit bestaat, kunnen wij in het Westen, West-Europa, niet meer goed uit de voeten. En dit zie je ook op andere terreinen: het gezag van leraren, politici en politieagenten ebt weg.

Van dat proces maakt het religieuze dus ook deel uit, bij uitstek eigenlijk. Vandaag de dag leven we in een historisch ongekende tijd, waarin de emancipatie van individuen voorop staat met alle goede en ook wel minder goede kanten.

Zou dit proces ooit kunnen stoppen?

Ik zie geen aanwijzing dat dit proces stopt, in ieder geval wat de kerk betreft. Kerkbezoek en ledenaantallen blijven afnemen. Daarom is het belangrijk om een eigentijdse vorm te vinden. Het huidige kerkmodel is nog erg gericht op traditie en – zeker bij de rooms-katholieken – op een bepaalde *top-down* benadering. Het gaat ook uit van een intensieve participatiegraad, met in principe een wekelijks kerkgang. Dat model, dat ook impliceert dat er overal kerken zijn, is niet meer functioneel en zal ook gaan verdwijnen. Bovendien zijn het onderhoud van gebouwen en de personeelslasten in een situatie van krimp niet meer te betalen.

Geldt dat ook voor de migrantenkerken in Nederland?

Nee, er zijn natuurlijk altijd uitzonderingen. En tegenover individualisering staat ook altijd een

bepaalde groepsfunctie. Bij migrantenkerken zie je dat sterk: migranten komen hier en zijn in eerste instantie op elkaar aangewezen, waarbij kerken een belangrijke rol vervullen. Daarbij speelt religie in het land van herkomst vaak een veel grotere rol dan hier, en die betekenis van religie nemen ze mee.

Aan de andere kant zie je dat kleine protestantse kerken zichzelf wel kunnen continueren in de huidige tijd. Daar heerst een sterke sociale cohesie met een duidelijke plaats voor religie. Maar dat is een kleine groep. Hoewel er in deze kerken geen grote oplevingen zijn en er ook mensen wegtrekken, zullen de aantallen – mede ook door wat hogere geboortecijfers – wel ongeveer gelijk blijven.

Kan het bestaan van deze migrantenkerken voor een opleving zorgen binnen de langer bestaande protestantse en katholieke kerken?

Dat denk ik niet. In Nederland gaat het om een vervreemding van het religieuze. Er zijn in onze levens uiteraard veel dingen onzeker en we moeten steeds opnieuw zoeken naar de betekenis van dingen. Ik denk echter niet dat traditionele vormen van religie, zoals de islam of evangelische migrantenkerken, voor de grote groep enige aantrekkingskracht hebben.

Ik denk eerder dat mensen binnen het christendom zoeken naar nieuwe wegen die meer individualistisch zijn. En ook meer democratisch. Het moet 'iets van mezelf' zijn, in combinatie, of wellicht eerder confrontatie, met 'iets dat mezelf overstijgt'. Dat maakt het spannend.

Dus ik denk dat we nieuwe vormen zullen zoeken, zoals je momenteel sterk ziet binnen de

Protestantse Kerk in Nederland. Dat roept weer allerlei discussies op, maar dat hoort bij fundamentele vernieuwing. Bijvoorbeeld: de discussie over de pioniersplekken en het kerkelijk ambt. De visie hierop van nieuwe groepen geïnteresseerden wijkt duidelijk af van de huidige kerkorde. Ook is er natuurlijk altijd discussie over de geldstromen. Maar dat institutionele hoort mijns inziens deels bij een bepaalde tijd die nu voorbij is.

Naar wat voor vorm zouden we dan toe moeten?

Je moet op zoek naar een 'lichte' vorm van kerk-zijn, naast de huidige vormen. Mensen zullen zich af en toe graag aan de hand mee laten nemen in een religieus weekend, pelgrimage, muziek, kunst of een diaconaal project, het kan van alles zijn. Dat moet je ook organiseren, daar ben ik me van bewust, maar het moet wel simpeler, zou ik bijna zeggen. Ik vind religie zelf ontzettend complex. Als ikzelf in de kerk zit, is het moeilijk om de betekenis van alles te kunnen vatten. Gezien vanuit de traditie kan alles betekenis hebben, maar zonder duidelijke aansluiting bij de huidige tijd gaat deze betekenis aan velen voorbij. Daarbij hoeft je de traditie niet weg te drukken, maar ze hoeft ook niet altijd de boventoon te voeren.

Ik was begin dit jaar toevallig in de Dom van Keulen toen daar om 12.00 uur de dagelijkse gebedsdienst werd gehouden, een heel een-

- *'Mensen zoeken naar nieuwe wegen die meer individualistisch zijn'*

- *'Het moet wel simpeler, zou ik bijna zeggen. Ik vind religie zelf ontzettend complex'*

voudige dienst. Er was een pastoraal werkster die een paar mooie, pakkende woorden sprak, er klonk een kort gebed, er was muziek. Toen dacht ik: 'Ja, dit is het. Dit spreekt mij aan.' Thema's als 'waar komen we vandaan', 'samen-zijn', 'troost' en 'inspiratie' kunnen op een simpele manier doorgegeven worden. Dat lukte in deze gebedsdienst en dat vond ik heel knap. Overigens zag ik deze thema's ook prachtig verbeeld in het aangrenzende Museum Ludwig voor moderne kunst – heel anders en toch ook weer verwant.

Is de kerk in staat zich aan te passen aan de huidige tijd en het autoritaire los te laten?

Dat is een goede vraag. Je ziet velden waarin dat geprobeerd wordt, in parochies en protestantse gemeenten uiteraard. Tegelijkertijd wordt het christendom erg overheerst door het institutionele karakter ervan. Vroeger ook nog met een maatschappelijke macht, al is dat nu voorbij en zul je dat dan ook moeten loslaten. Er moet meer stem worden gegeven aan het profetische karakter, en dat wordt nu weleens weggedrukt. Het is er wel, maar voor de buitenwacht is de kerk een plek van regels en dingen die je 'moet'.

Kijk bijvoorbeeld naar paus Franciscus die het institutionele wat probeert los te laten. Je ziet hoeveel moeite hem dit kost en dat is al veelzeggend. Voordat je het weet is er een nieuwe paus en zou alles zomaar weer terug kunnen gaan naar het oude. Dus ik heb wel twijfels of

de Rooms-Katholieke Kerk zichzelf bij de tijd kan brengen. Daarbij speelt ook dat het een wereldkerk is. In andere delen van de wereld hoeven problemen niet als zodanig ervaren te worden en is er weinig beweging.

Het is dus lastig. Enerzijds heeft religie te maken met onderdeel zijn van een groep, je hoort ergens bij. Het heeft daardoor ook iets verplichtends, het heeft iets dat jou kan gezeggen, het heeft gezag en autoriteit. Anderzijds willen we natuurlijk ook onze eigen agenda bepalen, daarin zijn wij heel erg geëmancipeerd. De uitdaging zit hem juist hierin. Het is heel moeilijk om een vorm te vinden die het traditionele en collectieve kan combineren met het individualistische.

Zou een deel van de uitdaging ook te verklaren kunnen zijn doordat de kerk zich minder opstelt als een plek om betekenis te vinden en meer opstelt als brengster van eigen betekenis?

Soms lijkt het inderdaad dat binnen kerken de antwoorden belangrijker zijn dan de vragen. Terwijl het natuurlijk allereerst draait om de vragen. Aan de randen van de kerken of op pioniersplekken zie je kerkvormen die meer responsiever en meer op de samenleving gericht zijn. Die tendens zie ik wel. Dit is iets wat zich verder zal ontwikkelen.

Vaak wordt er ook gedaan alsof nadenken over de zin van het leven alleen in de kerken gebeurt, maar dat is natuurlijk niet zo. Er zijn meerdere betekenisssystemen en rituele repertoires die prominenter zichtbaar worden in een geseculariseerde samenleving. Ik kan me voorstellen dat de grenzen tussen het religieuze

- *‘Nadenken over de zin van het leven gebeurt niet alleen in de kerken’*

en het levensbeschouwelijke nog meer gaan vervagen. In de samenleving spelen vragen als ‘waar komen wij vandaan?’ en ‘wie zijn wij?’ een grote rol. Kijk maar naar de interesse voor geschiedenis, lokale geschiedenis, maar ook de discussies rond de Nederlandse canon. Het heilige hoeft niet alleen in de kerk gevonden te worden. De 4 mei-herdenking op een lege Dam was een sacrale gebeurtenis. Dus het loopt in elkaar over. Het religieuze is onderdeel van een cultuur en daar staan seculiere en religieuze vormen van heiligheid naast elkaar. Dus ook daar ervaren wijzelf de spanning tussen onszelf en de traditie waartoe wij ons zullen moeten verhouden. En er zijn dus dingen waar wij niet aan durven te komen, 4 mei als herdenkingsdag zal blijven bestaan. Dat is toch wel interessant, die heiligheid.

Je krijgt een gemixt veld van ons overstijgende waarden die soms meer religieus en soms meer seculier van aard zijn. Vormen van betekenisgeving die verder gaan dan louter individualiteit. Dat opent ook mogelijkheden voor kerken. Een boeiende uitdaging, waarbij we als Kaski via het Space for Grace-project graag bij betrokken zijn.

Tom (T.A.H.M.) Lormans MA is historicus en geestelijk verzorger. Hij is als promovendus werkzaam bij het Expertisecentrum Palliatieve Zorg Utrecht.
E tom_lormans@hotmail.com

ACTUEEL

WWW.HANDELINGEN.COM

In deze tijden van corona vindt u de **actuele agenda** alleen op onze website, niet in dit papieren nummer.

- Op de website kunt u op thema grasduinen in eerder verschenen *Handelingen*-nummers en u vindt er de **beeldmeditaties** met beeld in kleur, beschikbaar voor eigen gebruik.
- Ook treft u er een **nieuw Literatuurbericht** aan: Kerkopbouw 2017-2020, van de hand van Sake Stoppels en Henk de Roest.

Volgend nummer

2020 | 4 (DECEMBER)

Themacluster

‘Mannelijkheid en religie’

Opvattingen over mannelijkheid zijn aan het veranderen en worden steeds vaker bediscussieerd. In het themacluster van de volgende editie van *Handelingen* gaat het over de vraag hoe religieuze tradities en gemeenschappen beelden en normen rond mannelijkheid beïnvloeden. Auteurs laten zien dat religie en mannelijkheidsidealen voortdurend veranderen. Ze schrijven over mannelijke lichamen in de Bijbel en de lastige mannelijkheid van Jezus, maar ook over de actuele verbanden tussen mannelijkheid en religie in onze samenleving van nu.

THEMAREDACTIE: MARCO DERKS, KARIN NEUTEL, PETER-BEN SMIT

Bent u nog geen abonnee van Handelingen?

Neem nu een proefabonnement of geef het als origineel cadeau!
Het abonnement stopt automatisch.

Handelingen is hét landelijke vaktijdschrift voor praktische theologie en praktische religiewetenschap. U blijft op de hoogte van onderwijs en actueel onderzoek op terreinen van kerk en geloof, zingeving, levensoriëntatie en gemeenschapsvorming.

2 nummers
€19,50

Handelingen analyseert vier keer per jaar relevante theologische en religiewetenschappelijke thema's in werkvelden van kerk, zorg, onderwijs, justitie en bestuur.

Sluit uw (cadeau)abonnement af op onze website www.handelingen.com

KokBoekencentrum
tijdschriften

Speciaal voor u geselecteerd

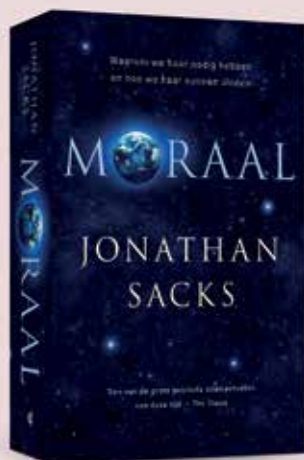
De Theoloog des Vaderlands Samuel Lee beschrijft wat in zijn ogen wezenlijk is voor het christendom vandaag.

paperback | € 15,99

Wells toont in dit boek dat er alleen een toekomst voor de kerk is wanneer zij zich meer richt op de wereld en de bevrijding van isolatie en eenzaamheid.

paperback | € 19,99

Dit boek biedt een inspirerende visie op de wereld, waarin we allemaal onze plaats kunnen vinden en zonder angst hoeven leven.

gebonden | € 27,50
(Verschijnt 15-9)

Heeft Europa in de vorige eeuw zijn christelijke identiteit losgelaten? Volgens Roy gloort er voor Europa een nieuwe identiteit.

paperback | € 19,99

Bestel deze en andere boeken via
www.kokboekencentrum.nl

KokBoekencentrum
UITGEVERS | UTRECHT